

ԳԵՎՈՐԳ Ս. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր

ՊՈՂՈՍ ՏԵՐ-ԴԱՎԹՅԱՆ. ՄԻ ՊԱՅԾԱՌ ԱՆՈՒՆ ՍՅՈՒՆՆԻՔԻ ԵՐԿՆԱԿԱՄԱՐՈՒՄ

**«Ես կատարել եմ իմ պարտականությունը,
նախ՝ որպես հայ և երկրորդ՝ որպես դաշնակցական»:**

Պողոս Տեր-Դավթյան

Բանալի բառեր՝ Սյունյաց լեռնաշխարհ, Զանգեզուր, Անդրանիկ Օզանյան, Պողոս Տեր-Դավթյան, Արսեն Շահմազյան, Գարեգին Նժդեհ, հերոսամարտ:

Հայոց ազատամարտի նորագույն պատմության մեջ իր կատարած դերով առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում Զանգեզուրի 1918–1921 թթ. գոյամարտը: Գոյամարտ, որը տվել է բազում հերոսներ, որոնք իրենց անմնացորդ նվիրումով և պայքարով կերտել են մեր ժողովրդի փառավոր պատմությունը: Հայ ազատամարտի առաջատար ուժի՝ ՀՅԴ մարտական գործիչների փառանգում իր հայրենանվեր գործունեությամբ արժանի տեղ է զբաղեցնում նաև Պողոս Տեր-Դավթյանը՝ «Պորուչիկ Պողոսը», որին բնորոշ էր հերոսականությունը: Հանգամանք, որի շնորհիվ էլ ժամանակակիցների շրջանում նա վաստակեց անվիճելի հեղինակություն և հայոց հիշողության մեջ անմահացավ «Սյունյաց Քաջ» պատվանունով:

Պ. Տեր-Դավթյանի կյանքի ուղին եղել է մաքառումների անվերջ շղթա, նա ձգտել է իր ուժն ու կորովը գործադրել այնտեղ, որտեղ ավելի շատ օգուտ կարող էր բերել հայրենիքին: Նրա կարճ, սակայն բեղմնավոր կյանքի տարեգրությունը ցույց է տալիս, որ հայրենիքին կապված էր հոգու ամենանուրբ և ամենասուրբ թելերով՝ խորապես վերապրելով նրա դժվարին անցյալն ու ողբերգական ներկան: Որպես գաղափարի զինվոր՝ նա ՀՅ Դաշնակցության այն նշանավոր զինվորականներից էր, որ մշտապես գտնվում էր իր ժամանակի քաղաքական իրադարձությունների կիզակետում, օրհասական պահերին՝ առանց երկմտանքի, պատասխանատվության մեծ զգացումով սատար կանգնելով հարազատ ժողովրդի գոյապայքարին: Ահա այս մթնոլորտի մեջ է կերտվել հայոց ազատամարտի նվիրյալի աննկուն կամքն ու ազնվագույն նկարագիրը: Կյանքով լեցուն, բնությունից առատորեն բազում շնորհներով օժտված Պ. Տեր-Դավթյանի մտերմությունը, հավանաբար, շատերն են փնտրել: Դրա վառ վկայությունը նրա ընկերների, մտերիմների ու ծանոթների լայն շրջանակն էր, որն ապշեցնում էր նաև իր բազմազանությամբ: Դրանց թվում էին այն ժամանակ արդեն անվանի բազմաթիվ հասարակական-քաղաքական և ռազմական գործիչներ: Ընդամենը մի քանի անունների թվարկումով փորձենք պատկերացում տալ. Անդրանիկ Օզանյան, Ստեփան Զորյան (Ռոստոմ), գեներալ-մայոր Հակոբ Բագրատունի, Համազասպ Սրվանձտյանց, Սիմոն Վրացյան, Ստեփան Շահումյան, Ռուբեն Տեր-Մինասյան, Արսեն Շահմազյան, Գարեգին Տեր-Հարությունյան (Նժդեհ), Դրաստամատ Կանայան (Դրո), Եղիշե Իշխանյան և շատ ուրիշներ:

Դժվար է սահման գծել Պ. Տեր-Դավթյանի կենսագրության և ռազմաքաղաքական գործունեության միջև, քանզի հայ ժողովրդի ազատության համար անմոռաց պայքարը միաժամանակ դարձավ նաև նրա անձնական կյանքի ժամանակագրությունը։ Ուստի նրա 40-ամյա հերոսական կենսագրությունը պայմանականորեն կարելի է ստորաբաժանել հինգ շրջանի։ մանկություն և պատանեկու-

թյուն, ռուս-ճապոնական պատերազմի տարիներ (1904–1905 թթ.), Առաջին աշխարհա-մարտի ռուս-թուրքական (Կովկասյան) ռազմաճակատի ռազմագործողություններ (1914–1916 թթ.), Բաքվի հերոսամարտ (1918 թ.), Զանգեզուրի հերոսամարտ (1918–1920 թթ.):

Պողոս Տեր-Դավթյանը ծնվել է 1880 թ. Սյունյաց աշխարհի պատմական Բաղք Աճանան գավառի Վերին Խոտանան գյուղում, երկրագործ Սողոմոն և Նազլու Տեր-Դավթյանների լուսավոր և բազմանդամ ընտանիքում¹։ Կրթություն ստանալու նպա-

¹ Սողոմոն ունեցել է վեց որդի՝ Դավիթ, Պողոս, Գրիգոր, Հարություն, Հայրապետ, Վարդան և մեկ դուստր՝ Մարգարեանուկ (տե՛ս Վերին Խոտանանի Տեր-Դավթյանների տոհմաճառը։ Կազմող՝ Ա. Հովհաննիսյան, Կապան, 2018։ Տոհմաճառը մեզ է տրամադրել հեղինակը՝ Կապանի երկրագիտական թանգարանի ֆոնդապահ Արմինե Հովհաննիսյանը, որին հայտնում ենք մեր երախտագիտությունը։ Ի դեպ, Գրիգորը 1918 թ. դաժանորեն սպանվել է Խոտանանից հյուսիս գտնվող «Ճուրթի չման» հանդամասում Ավդիբազիմ բեկի հրոսակախմբի կողմից (տե՛ս Անտոնյան Ա., Վերին Խոտանան. Ամեն մի կածան՝ մի հուշապատում, «Սյունյաց երկիր», Կապան, 2017, նոյեմբերի 9, № 36):

տակով² վաղ մանկությունից տեղափոխվել է Բաքու, իր քեռու՝ ծննդյամբ՝ Շրվենանց գյուղից Բաքվում հաստատված նավթարդյունաբերող, «Արամազդ» ընկերության նախագահ, բարեգործ Գասպար Տեր-Մարգարյանի³ մոտ: 1901 թ. ավարտելով տեղի ռուսական գիմնազիան, նույն տարում զորակոչվել է ցարական բանակ և դարձել զինվորական ուսումնարանի ունկնդիր⁴:

Պ. Տեր-Դավթյանը պորուչիկի⁵ կոչումով զինվորական առաջին մկրտությունը ստացավ ռուս-ճապոնական պատերազմում: Ակտիվորեն մասնակցել է ճապոնական զորքերի դեմ մղվող մարտական գրեթե բոլոր գործողություններին: Քաջագործություններով հատկապես աչքի է ընկել Մուկդենի հայտնի ճակատամարտում (1905 թ. փետրվարի 20-ից մարտի 10-ը): Մարտական սխրագործությունների համար արժանանում է բարձրագույն պարգևի՝ Գեորգիևյան խաչի և «Պարաբեղում»

² Վերին Խոտանանում ծխական դպրոցը բացվել է 1913 թ. (տե՛ս Խոտոյան Ս., Արևելահայ դպրոցները 1830–1920 թթ. (ժամանակագրությունը հավելյալ մանրամասներով), Երևան, 1987, էջ 126):

³ Գասպար Հովհաննեսի Տեր-Մարգարյանը (1865–1943 թթ.) ծնվել է Կապանի Շրվենանց գյուղում: Երիտասարդ հասակում տեղափոխվելով Բաքու, գնում է նավթաբեր հողակտոր, որի ընդերքը մեծ հարստությունների տեր է դարձնում նրան: Նավթարդյունաբերողն առատ օգնության ձեռք է մեկնել մի շարք բարեգործական ու որբախմբում կազմակերպությունների: Մահացել է տաքագրության մեջ՝ Ֆրանսիայի Նիցցա քաղաքում: Գ. Տեր-Մարգարյանի գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Մմբառյան Գ., Սյունիք. Պատմություն և հիշողություն, Երևան, 2019, էջ 450–453:

⁴ Տե՛ս Սողոմոնյան Քրիստափոր, Ամմահության ճամբաներով (ձեռագիր հուշագրություն), Կապան, 1975, էջ 1–2: Ձեռագրի հեղինակը Պողոս Տեր-Դավթյանի եղբոր՝ Հայրապետի որդին է: Հուշագրության կրկնօրինակը պահվում է մեր անձնական արխիվում:

⁵ Պորուչիկը՝ լեյտենանտ րանի սլավոնական փոխառությունն է: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության շրջանում (1918–1920 թթ.) զինվորական աստիճանակարգում պորուչիկը (տեղակալ) հավատարագոր էր լեյտենանտի կոչման (տե՛ս Զորակրան կանոնագրերի թարգմանություն, «Ռազմիկ», Երևան, 1920, մայիսի 15, № 1):

մակնիշի անվանական ատրճանակի, որի կոթին մակագրված է եղել. «Քաջության համար»⁶:

1909 թ. Պ. Տեր-Դավթյանն արդեն պահեստագործի սպա էր⁷: Պ. Տեր-Դավթյանի կյանքին ու գործունեությանն անդրադարձած պատմաբան Բաղդասար Թևոսյանը գրում է, որ նա եղել է ՍԴ Հնչակյան կուսակցության անդամ⁸: Չբացառելով, որ սկզբնական շրջանում Պ. Տեր-Դավթյանը թերևս անդամակցել կամ հարել է հնչակյաններին, այդուհանդերձ, 1920 թ. սեպտեմբերի 25-ին, Դարալագյազում, Զանգեզուր-Ղարաբաղի միացյալ Ազգային խորհրդի անդամ Եղիշե Իշխանյանի և Պ. Տեր-Դավթյանի միջև տեղի ունեցած զրույցում վերջինս փաստել է իր ՀՅ Դաշնակցության անդամ լինելը⁹: Որ Պ. Տեր-Դավթյանը եղել է ՀՅԴ անդամ աներկբա փաստում է նաև նրա համազրուղացի, մոտիկից ճանաչող գնդապետ Արտաշես Ղազարյանը¹⁰:

Առաջին աշխարհամարտը գործունեության նոր, ավելի լայն դաշտ բացեց Պ. Տեր-Դավթյանի համար: Արևմտահայության ազատագրման վեհ գաղափարներով տոգորված նա կամավորական շարժման ջերմ կողմնակիցներից էր և պորուչիկի կոչումով¹¹ ընդգրկվեց փառապանծ Զորավար Անդրանիկ Օզանյանի հրամանատարությամբ Սալմաստում կազմավորված կամավորական 1-ին ջոկատի կազմում: Անդրանիկի հետ ծանոթությունը

⁶ Տե՛ս նույն տեղում էջ 2, տե՛ս նաև Թևոսյան Բ., Նժդեհի հետ կողք-կողքի (Պողոս Տեր-Դավթյան), «Երեկոյան Երևան», Երևան, 1990, հուլիսի 9, № 151, տե՛ս նաև Անտոնյան Ա., Վերին Խոտանան. Ամեն մի կաճան՝ մի հուշապատում, «Սյունյաց երկիր», Կապան, 2017, նոյեմբերի 9, № 36:

⁷ Տե՛ս Իշխանեան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ (1917–1920). Երևան, 1999, էջ 673:

⁸ Տե՛ս Թևոսյան Բ., Նժդեհի հետ կողք-կողքի (Պողոս Տեր-Դավթյան), «Երեկոյան Երևան», Երևան, 1990, հուլիսի 9, № 151:

⁹ Տե՛ս Իշխանեան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ (1917–1920). էջ 673:

¹⁰ Տե՛ս Կазарян А., Полковник и его время. Ереван, 2014, էջ 254:

հետագայում վերաճեց մտերմության և բեղմնավոր մարտական համագործակցության, որը հետագայում շարունակվեց նաև Զանգեզուրում: Պ. Տեր-Դավթյանն ակտիվորեն մասնակցում է Կովկասյան ռազմաճակատում թուրքերի դեմ մղված մարտական գործողություններին, Արևմտյան Հայաստանի տարածքների ազատագրմանը և աչքի ընկնում մի շարք մարտերում: Իր քաջագործություններով նա հատկապես աչքի է ընկնում 1915 թ. ապրիլի 16–18-ին Դիլմանի նշանավոր ճակատամարտում,¹² որտեղ խայտառակ պարտություն կրեց Խալիլ փաշայի 12.000-անոց բանակը, որը Ատրպատականի վրայով շրջանցելով Վասպուրականը, արևելքից պետք է հարվածեր Վանին¹³:

Առաջին աշխարհամարտի շրջանում Պ. Տեր-Դավթյանն իր ակտիվ մասնակցությունը ցուցաբերեց նաև Բաքվի հայության 1918 թ. հերոսամարտի ընթացքում: Հերոսամարտ, որն իր նշանակությամբ իրավամբ դասվում է Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի ու Ղարաքիլիսայի հաղթական ճակատամարտերի կողքին: Կովկասյան բանակի հրամանատար Նուրի փաշայի գլխավորությամբ Բաքվի դեմ արշավող թուրքական բանակի դեմ հայկական զինուժի 1918 թ. հունիս-սեպտեմբերյան մարտերը վճռորոշ դեր ունեցան նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության գործում¹⁴: Այս առումով տեղին է

¹¹ Ст'ю Асадов Ю., 3000 армянских офицеров царской России. Историко-биографическая книга памяти (1701–1921), т. 2. Москва, 2018, էջ 276:

¹² Ст'ю Թևոսյան Բ., Նժդեհի հետ կողք-կողքի (Պողոս-Տեր-Դավթյան), «Երեկոյան Երևան», Երևան, 1990, հուլիսի 9, № 151:

¹³ Ст'ю Арутюнян А., Кавказский фронт. 1914–1917 гг., Ереван, 1971, էջ 300:

¹⁴ Մանրամասն տե՛ս Ստեփանեան Գ., Պաքուի 1918 թ. հերոսամարտի նշանակությունը Հայաստանի Հանրապետության անվտանգության ապահովման եւ կայացման համատեքստում: Հայաստանի Ա. Հանրապետության 100-ամեակ: Գիտաժողովի նիսեր (21–23 մարտ, 2018), Անթիլիաս, 2021, էջ 103–118:

վկայաբերել ՀՅԴ Բաքվի Ոսկանապատի Կ. Կոմիտեության շրջանային ժողովում, Բաքվի հերոսամարտի իրական կազմակերպիչ, ՀՅԴ հիմնադիր երրորդության անդամ Ռոստոմի ելույթի հետևյալ հատվածը. «Մենք գիտենք, որ Ադրբեյջանի կառավարության թիկունքում կանգնած է Տաճկաստանը: Նա է, որ գծում է ադրբեյջանցիների անելիքը, իսկ Տաճկաստանի նպատակը մեր ազգային հարցի տեսակետից պարզ է: Տաճիկները ձգտում են հայ ազգի ֆիզիքական ոչնչացման եւ արդեն մէկ միլիոն սրածել են եւ մայր երկիրը անրել: ...Վաղը, հէնց որ բացուեն Բագուի դռները Ադրբեյջանի բանակի առջեւ եւ տաճիկները տեղափոխուեն Բագում, Խան-Խոյսկու ամբոխը եւ տաճկական բանակը, ձեռք ձեռքի տուած, պիտի սրբեն նաեւ Բագուի ու Գանձակի հայութիւնը, ապա պիտի բարձրանան Ղարաբաղ, պիտի իջնեն Զանգեզուր եւ Երեւանը ոտնատակ պիտի տան»¹⁵:

Ահա վերոնշյալ հանգամանքներից ելնելով, արևելահայությանը սպասվող ցեղասպանությունից փրկելու և հայության գոյությունը պաշտպանելու գերխնդիրը լուծելու նպատակով հերոսամարտին մասնակցում էր քաղաքի ողջ հայությունը՝ անկախ կուսակցական պատկանելությունից և քաղաքական համոզմունքներից: Բանակի կազմում ստեղծվել էին հայրենակցական սկզբունքով կազմավորված «Զանգեզուրյան» և «Երևանյան» գումարտակները¹⁶: Հերոսամարտի կազմակերպման գործում իր հարուստ փորձով մեծ դերակատարություն ունեցավ նաև Պ. Տեր-Դավթյանը, որպես վաշտապետ ընդգրկված: լինելով ազատագրական շարժման գործիչների փայլուն համաստեղու-

¹⁵ Ալյուքեան Ա., Ռոստոմը Բագում (Ա), «Հայրենիք», Պոպոն, 1956, ԼԴ տարի, յուլիս, № 7, էջ 6:

¹⁶ Մանթամասն տե՛ս Ստեփանյան Գ., Բագու քաղաքի հայության պատմությունը (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 2010, էջ 360-436:

թյան մեջ պատվավոր տեղ զբաղեցնող Համազասպ Սրվանձտյանցի հրամանատարությամբ գործող 3-րդ բրիգադի «Ջանգեզուրյան» անունը կրող գումարտակի կազմում¹⁷: Պ. Տեր-Դավթյանը լավ էր հասկանում ռազմական գործը, ուներ կազմակերպչական հիանալի ընդունակություններ: Նրա գլխավորած վաշտը¹⁸, իր իսկ խոսքերով «Բազմի բոլոր կոիներում»¹⁹ դրսևորեց բարձր մարտական ոգի, հիանալի կարգապահություն և անդրդվելի տոկոսնություն: Հիրավի, «Ջանգեզուրյան» գումարտակը, և մասնավորապես Պ. Տեր-Դավթյանի գլխավորած վաշտն իր մարտական հմտությամբ և սխրանքներով արժանի ավանդ է ներդրել Բաքվի հերոսամարտում մեծապես նպաստելով քաղաքի պաշտպանությանը: Բաքվի համար օրհասական այդ օրերին Հյուսիսային Կովկասից Աստրախանի վրայով Բաքվի պաշտպաններին օգնության է հասնում ազատագրական պայքարի բովով անցած դաշնակցական նշանավոր հայդուկ Սեբաստացի Մուրադը (Մուրադ Խրիմյան)²⁰: Հին հայդուկապետի ժամանումը Բաքու մեծ ոգևորություն առաջ բերեց քաղաքի պաշտպանների շարքերում: Օգոստոսի 3-ին Սեբաստացի Մուրադն ու Սեպուհը մեկնում են ռազմաճակատի ամենադժվարին շրջանը՝ Բալաջար, որը պաշտպանում էր Համազասպը²¹: Թե՛

¹⁷ Տե՛ս Ստեփանյան Գ., Համազասպ Սրվանձտյանց, Երևան, 2016, էջ 496–656:

¹⁸ Այդ վաշտի զինվորներից էր նաև Պ. Տեր-Դավթյանի հորաքրոջ որդին՝ Երեմ Գրիգորի Բաղդասարյանը, որը զոհվեց մարտերից մեկի ժամանակ (տե՛ս Անտոնյան Ա., Վերին Խոտանան. Ամեն մի կաճան՝ մի հուշապատում, «Մյունխեն երկիր», Կոստան, 2017, նոյեմբերի 9, № 36):

¹⁹ Իշխանեան Ն., Լեռնային Ղարաբաղ (1917–1920), էջ 673:

²⁰ Տե՛ս Ղևորցյան Հ., Սեբաստացի Մուրադ, Երևան, 2003, էջ 356, տե՛ս նաև «Յաշաջ», Փարիզ, 21-րդ տարի, 1949, դեկտեմբերի 11, № 1434:

²¹ Տե՛ս Սևադուհ, Էջեր իմ յուշերէն, հ. Բ, Պոստոն, 1929, էջ 171:

մարտերի բովում ձևավորվեց Սեբաստացի Մուրադի և Պ. Տեր-Դավթյանի ընկերությունը²²:

Թուրքական զորամասերի և հայ դիմադրական ուժերի միջև մարտերը վերսկսվում են օգոստոսի 2-ին: Թեժ մարտեր ծավալվեցին հատկապես Բալաջար կայարանի և Սալյանի զորանոցների շրջանում: Բաքվի պաշտպանները կռվում էին անօրինակ քաջությամբ: Համախմբելով իրենց ուժերը և գործի դնելով մարտական ողջ կարողությունները՝ նրանք արիաբար պաշտպանվում էին՝ ձախողելով հակառակորդի բոլոր ծեռնարկումները: Համազասպի զորամասը անընդմեջ ենթարկվելով հակառակորդի հարձակումներին, աննկուն պաշտպանում էր դիրքերը: Ռազմաճակատի աջ թևում անօրինակ քաջությամբ կողք կողքի կռվում էին Սեբաստացի Մուրադի և Պ. Տեր-Դավթյանի ջոկատները²³:

Հակառակորդի հերթական գրոհներից մեկի ժամանակ, բարձունքը գրավելու ժամանակ հերոսի մահով զոհվում է Սեբաստացի Մուրադը: Նրա զինակից ընկեր Սեպուհն (Արշակ Ներսիսյան) իր հուշերում, վերհիշելով այդ դրվագը, գրում է. «...չարագուշակ եւ աղետաբեր գնդակ մը եկաւ դպաւ անոր ճակատին, եւ ան, թաւալգլոր, գնաց բլուրի զառիվարէն դէպի թշնամիին կողմը»²⁴: Մուրադի մահը մեծ վիշտ էր պատճառել Բաքվի ողջ հայությանը և հատկապես զինակից ընկերներին,

²² Տե՛ս Սողոմոնյան Ք., նշվ. աշխ., էջ 4, տե՛ս նաև Казарян А., նշվ. աշխ., с. 254.

²³ Տե՛ս Սողոմոնյան Ք., նշվ. աշխ., էջ 4:

²⁴ Սեպուհ, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 176: «Հորիզոնի» հաղորդած մի տեղեկության համաձայն, Մուրադը վիրավորված է եղել յոթ տեղից (տե՛ս «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1918, դեկտեմբերի 7, № 15): Հետագայում Մուրադի մարմինը տեղափոխվում է Թիֆլիս և ամփոփվում Խոջիվանքի գերեզմանատանը: Ի դեպ, Մուրադից մնացած միակ մասունքը՝ Շուշիում նվեր ստացած արծաթե ծխատուփը, պահվել է Փարիզի ՀՅԴ թանգարանում (տե՛ս Վրացեան Ս., ՀՅԴ. տունը, «Վեմ», Փարիզ, 1938, 2 տարի, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, № 4, էջ 97):

այդ թվում նաև Պ. Տեր-Դավթյանին, ով նույնպես մասնակցել է քաջ հայդուկի թաղման արարողությանը²⁵:

Բաքվի 4-ամսյա հերոսամարտի ընթացքում հայկական զորքի աներևակայելի քաջագործություններով առկեցուն ինքնապաշտպանական կռիվների արդյունքում մեծաթիվ զոհերի գնով թուրքական զորամասերը մինչև սեպտեմբերի 15-ը գամված մնացին Բաքվի շրջանում, երբ Օսմանյան կայսրության անձնատվությանը հաշված օրեր էին մնացել: Դրանով իսկ թուրքական զորքերը չկարողացան օղակել Հայաստանի Հանրապետությունը և իրագործել հայությանը իսպառ բնաջնջելու համաթուրքական ծրագրերը: Այսպիսով՝ կանխելով Արցախի, Ջանգեզուրի ու Երևանի հանդեպ ծրագրավորված թուրքական ագրեսիան՝ Բաքվի հերոսամարտը վճռական դեր խաղաց նորաստեղծ Հայաստանի առաջին Հանրապետության պաշտպանության գործում²⁶:

Բաքվի անկումից հետո Համազասպի գլխավորած զորամասը մյուս զորամիավորումների հետ (շուրջ 800 մարդ), որոնց թվում նաև Պ. Տեր-Դավթյանի գլխավորած 40 հոգանոց ջոկատը,²⁷ պետք է մեկնեին Պարսկաստան, իսկ այնտեղից՝ Հայաստան: Սակայն դավաճանության հետևանքով շոգենավն ուղարկվում է Պետրոպոլս, որտեղ գեներալ-մայոր Լ. Բիչեր-ախովի հրամանով հայկական զորամասը բռնի կերպով մոբիլիզացվում և ներգրավվում է բոլշևիկների դեմ պայքարում²⁸: Բոլշևիկների և թուրքերի դեմ Ղզլարում և Դերբենդում կարճատև կռիվներից հետո, երբ Հյուսիսային Պարսկաստանում տեղակայված բրի-

²⁵ Տե՛ս Մողոմոնյան Ք., նշվ. աշխ., էջ 4, տե՛ս նաև Казарян А., նշվ. աշխ., լ.թ 254:

²⁶ Տե՛ս Ստեփանյան Գ., Համազասպ Սրվանձտյանց, էջ 443:

²⁷ Տե՛ս Մողոմոնյան Ք., նշվ. աշխ., էջ 5:

²⁸ Տե՛ս Ստեփանյան Գ., Համազասպ Սրվանձտյանց, էջ 445:

տանական զորքերը Ու. Թոմսոնի գլխավորությամբ 1918 թ. նոյեմբերի 17-ին Էնգելիից ժամանեցին Բաքու, նույն օրը Լ.Բիչերախովի հետ միասին Բաքու է վերադառնում նաև Համազասպի զորամասը²⁹:

Պ. Տեր-Դավթյանի զորավարական հմտություններն առավել դրսևորվեցին Զանգեզուրում 1918–1920 թթ. մղած հերոսական կռիվների ժամանակ: Սյունիքի նվիրական ու բարձրաբերձ լեռներից հնչող մարտի ու պայքարի ծայները փոթորկեցնում ու ավելոծում էին Պ. Տեր-Դավթյանի անբասիր հոգին. նա անարձագանք չթողեց իր հայրենակիցների մարտակոչերը, որովհետև ՀՅԴ-ին զինվորագրված Պողոսների նման անձնուրաց տղաները զենքի ու դրոշի վրա ուխտել էին հայրենի հողի պաշտպանության համար գնալ գերագույն զոհողությունների: Ուստի 1918 թ. նոյեմբերի վերջերին վերադառնալով հայրենի եզերք, Պ. Տեր-Դավթյանն անմիջապես ներգրավվում է մարտնչող Սյունիքի ազատագրական պայքարին և անձնուրաց օրինակներով իմաստավորում այն: Հիրավի, Զանգեզուրի գոյամարտի օրհասական պահերին Պ. Տեր-Դավթյանը ցուցաբերեց ազգային-քաղաքական գործչին բնորոշ կազմակերպչական տաղանդ, երկաթյա կամք և բացառիկ հետևողականություն:

Հերոսական դրվագներով հարուստ այդ գոյամարտն, անշուշտ, բախտորոշ դեր խաղաց Սյունյաց լեռնաշխարհի հայության պատմական ճակատագրում՝ ամրապնդելով հետագա սերունդների հավատը սեփական ուժերի նկատմամբ: Ընդամին, Զանգեզուրի ազատակերտ համահերոսամարտը ՄԵԿ ՈՒ ՄԻԱՑՅԱԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ օրհասական խնդիրն էր:

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 650:

Ծանրագույն վիճակում էր հայտնվել ինչպես Արցախի, այնպես էլ Զանգեզուրի հայությունը: Երիտթուրքերի մտահոգամամբ ու օժանդակությամբ Արևելյան Այսրկովկասի քաղաքական քարտեզում 1918 թ. մայիսի վերջերին վաչկատուն թյուրքալեզու մահմեդական եկվորների հիմքի վրա ի հայտ եկած արհեստածին «Ադրբեջան» կազմավորման մուսավաթական կառավարությունը ի բնե հայկական վերոնշյալ երկրամասերը զավթելու նպատակով հայ բնակչությունից պահանջում էր հպատակվել, զինաթափվել ու անվերապահ ենթարկվել Բաքվին:

Զանգեզուրի համար բախտորոշ այդ ժամանակաշրջանում, 1918 թ. հուլիսի վերջերից Նախիջևանից Հայկական Առանձին Հարվածող զորամասով Զանգեզուր անցած Անդրանիկ Օզանյանը օգոստոսի 3-ից ժամանակավորապես հաստատվում է Զանգեզուրի գավառի վարչական կենտրոն Գորիսում³⁰: Գավառի պաշտպանության հետ կապված հարցերը քննության առնելու նպատակով տեղի Ազգային խորհրդը (կոչվում էր «Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհուրդ», նախագահն էր Բժիշկ Միքայել (Միշա) Պարոնյանը)³¹ օգոստոսի 7-ին հրավիրում է շրջանների ներկայացուցիչների խորհրդակցություն, որ-

³⁰ Տե՛ս Միմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Բ, Երևան, 1996, էջ 316:

³¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 34, թ. 42: Ե. Իշխանյանը, որ մոտիկից ճանաչում էր Միք. Պարոնյանին, իր հուշապատում-օրագրում հետաքրքրական տեղեկություններ է թողել նրա մասին: «Դուկտոր Միքայել Պարոնյանը,- գրում է Ե. Իշխանյանը,- որը ոչ միայն Գորիսի և շրջանի, այլև ամբողջ գաւառում հայերի կողմից ճանաչւած ու մեծապէս յարգւած անձնատրութիւն էր, թէ իբրև բարեխիղճ Բժիշկ և թէ իբրև լաւ մարդ, մեծ հեղինակութիւն էր վայելում: Բժիշկէնց տունը յայտնի էր իր հիւրասիրութեամբ, անկախ նրանից, թէ սեղանի շուրջը ինչ ազգութեան մարդ է նստած: Մեծահարուստ չէին, բայց հոգով հարուստ մարդիկ էին տան անդամները: Հայրը վախճանւած էր, սակայն մայրը ամուսնու փոխարէն շարունակում էր պահպանել արմատացած իրենց տան մեծութիւնը, և բոլորը, որոնք մնում էին այդ տան յարկի տակ, մեծ յարգանք էին տածում նրա հանդէպ» (Իշխանեան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ (1917-1920), էջ 493):

տեղ որոշվում է՝ խորհրդին կից ստեղծել հինգ հոգուց բաղկացած ռազմական գլխավոր շտաբ: Ժողովը միահամուռ գերագույն զինվորական հրամանատար է ընտրում Անդրանիկին³²: Օգոստոսի 30-ին Հարվածող զորամասը ժամանակավորապես հաստատվում է Սիսիանի Անգեղակոթ գյուղում: Նույն գյուղում Սիսիանի 14 գյուղերի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ սեպտեմբերի 12-ին հրավիրված ժողովում միաձայն որոշվում է՝ «...ոչ մի կերպ չհամակերպվել Ադրբեջանի կամ թուրք իշխանության զինաթափության հնարավոր առաջարկին և դիմադրություն ցույց տալ մինչև վերջ: Հետևաբար, խնդրել գեներալ-մայոր Անդրանիկին, որ իր և մյուս զորամասերը մնան Սիսիան կամ այն շրջանները, որոնք զինվորական տեսակետով հարմար կը նկատվեն զինվորական իշխանությունների կողմից»³³: Անգեղակոթի ժողովից անմիջապես հետո Անդրանիկը ձեռնամուխ եղավ ինչպես զորամասի շարքերի վերակազմության, այնպես էլ տեղական զինված ուժերի թվի ավելացման ու մարտունակության բարձրացման, շրջանի պաշտպանության ամրապնդման գործին³⁴: Տեղական ռազմական ուժերի ստեղծումից հետո Սիսիանի նորաստեղծ գումարտակի հրամանատար է նշանակվում Նախիջևանցի սպա, շտաբս-կապիտան Հայկ Գրիգորյանը, որն ըստ Շուշիի գնդի կոմիսար Հովակ Ստեփանյանի՝ «...բարեխիղճ եւ քաջ սպայ էր»³⁵:

³² Տե՛ս Ստեփանեան Յ., Արցախեան կամ Շուշուայ գնդի պատմութիւնը. «Հայրենիք», Պոսթըն, 1935, ԺԳ տարի, մարտ, № 5, էջ 86, տե՛ս նաև Սիմոնյան Ա., Չանգեզուրի գոյամարտը 1917–1921, էջ 80:

³³ Սիմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը: Գիրք Բ, էջ 359–360:

³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 362–364:

³⁵ Ստեփանեան Յ., Անդրանիկը Սիւնեաց երկրում. «Վեմ». Փարիզ, 1936, Դ տարի, թիւ 4, յուլիս-հոկտեմբեր, էջ 64:

Անդրանիկը օգոստոսի վերջերից մինչև սեպտեմբերի վերջերը Սիսիանի շրջանում համառ կռիվներ մղեց և սանձահարեց ռազմատենչ ավազակություններով ու կողոպուտներով աչքի ընկած թաթարաբնակ Ադիտու, Վաղատին, Որոտն (տարբ.՝ Ուրոտ), Շաքի, Օրթաքյուզ (հնում՝ Սապատածոր՝), Ջոմարդլու (հնում՝ Թանահատ) և այլ գյուղերում տեղակայված մուսավաթական հրոսակախմբերին, ինչպես նաև արևելքից թուրք սպաների գլխավորությամբ Ջանգեզուր ներխուժող թուրք-մուսավաթական զորքերի դեմ՝ կասեցնելով նրանց մուտքը երկրամաս³⁶։

Գորիսի շրջանից թշնամու՝ սպասվելիք լայնածավալ գործողությունները հետ մղելու նպատակով Անգեղակոթում գտնվող Անդրանիկը անսալով Ջանգեզուրի կենտրոնական Ազգային խորհրդի դիմում-խնդրանքներին³⁷, որոշեց հետ դառնալ Գորիս։ Մեկնելուց առաջ Անդրանիկը սեպտեմբերի 27(14)-ին հետևյալ շրջաբերական հրամանն ուղարկեց Սիսիանի շրջանային և գյուղական կոմիսարներին, շրջանի ազգաբնակչությանը. «(Բուն) Ջանգեզուրի ազգաբնակչության և թե գործի պահանջմամբ հայ[կական] առանձին հարուածող զորամասը վաղը կը շարժվի դեպի Գորիս։ Զորամասի բացակայութիւնը Սիսիանի սահմաններէն ժամանակաւոր է։ Շրջանի մեջ ինքնապաշտպանութեան համար սկսուած գործը պետք է շարունակել ու գլուխ հանել։ Հետևաբար իմ բացակայութեան տեղի գործերը պիտի վարե

³⁶ Մանրամասն տե՛ս Ստեփանեան Յ., Անդրանիկը Սիւնեաց երկրում, «Վեմ», Փարիզ, 1936, Դ տարի, թիւ 4, յուլիս-հոկտեմբեր, էջ 62–63։ Զեւեպեան Ա., Զորավար Անդրանիկ և Հայ յեղափոխական շարժումը (կենսագրական ակնարկ), Երևան, 1990, էջ 522։ Միմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը։ Գիրք Բ, էջ 334–336։ Միմոնյան Ա., Անդրանիկի ղեկավարությամբ Միսիանում մղված կռիվներն ընդդեմ թուրքերի և աղյբեջանցիների (1918 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր), «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 2005, № 2, էջ 27–36։

³⁷ Տե՛ս Միմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Բ, էջ 390։

Սիսիանի Ազգային խորհուրդը և աղյուստանտ Հայկ Գրիգորեանը: Հայտնում եմ, որ բոլոր անոնք, որոնք չեն ենթարկուի այդ իշխանութեան հրամաններուն, կենթարկուին մահապատժի»³⁸: Սեպտեմբերի 29-ին Անդրանիկն արդեն Գորիսում էր:

Ահա այս դժվարին կացութիւնն էր տիրում Զանգեզուրում, երբ Պ. Տեր-Դավթյանը նշանակվում է Սիսիանում տեղակայված ինքնապաշտպանական զորամասի ընդհանուր հրամանատար³⁹ (տեղակալն էր Կապանի Ագարակ գյուղից շտաբս-կապիտան Սմբատ Թորոսյանը⁴⁰, համհարզը՝ 1908 թ. ցարական բանակի սպա, Բաշ-Ապարանի հերոսամարտի (1918 թ. մայիսի 23-29) մասնակից բռնակործի Երվանդ Աղայանը)⁴¹, փոխարինելով շտաբս-կապիտան Հ. Գրիգորյանին:

Տեղին է նշել, որ Պ. Տեր-Դավթյանին հրամանատար նշանակելու հարցում անտարակույս հաշվի է առնվել հատկապես

³⁸ Միմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1917–1921, էջ 135:

³⁹ Տե՛ս Մողմոնյան Ք., նշվ. աշխ., էջ 6:

⁴⁰ Տե՛ս Միմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1917–1921, էջ 1005, տե՛ս նաև Սմբատյան Ք., Սյունիք. Պատմություն և հիշողություն, էջ 256: Ս. Թորոսյանը ծնվել է 1889 թ. մայիսի 20-ին երկրագործ Փիրիջանի ընտանիքում: 1909 թ. ավարտել է Գևորգյան հոգևոր ճեմարանը: Որպես ուսուցիչ աշխատել է Էջմիածնում և հայրենի Ագարակի ու Առաջածորի դպրոցներում: Ավարտելով Թիֆլիսի ռազմական դպրոցը, կապիտանի կոչումով 1915 թ. գորակոչվել է ռազմաճակատ: 1921 թ. հունիսին անցել է Պարսկաստան ու երեք ամիս անց վերադարձել: Նա միանգամից չի համընկել իշխանություններին. թաքնվել է անտառներում, հետո ձերբակալվել տանը՝ Պետքաղվարչության կողմից: Լուսավորության ժողկոմատի միջնորդությամբ երկու ամիս անց ազատվում է և ուուցչական աշխատանքի նշանակվում Ագարակ գյուղի դպրոցում: 1930 թ. փետրվարի 6-ին Ս. Թորոսյանը ձերբակալվում է և տեղափոխվում Երևանի բանտ: Հիմնական մեղադրանքներն էին՝ ցարական բանակի նախկին սպա և դաշնակցական բանակի հրամանատար լինելը, Խորհրդային իշխանության փլուզումը հետապնդող գործողությունը: Ս. Թորոսյանը աքաղաղվալից վերադարձել է քայքայված առողջությամբ, մահկանացուն կնքել է 1935 թ.: Հանգչում է ծննդավայրի գերեզմանատանը (տե՛ս Սմբատյան Ք., Երկաթե վարագույրից այս կողմ, Երևան, 2009, էջ 191–193, տե՛ս նաև Նույնի՝ Սյունիք. Պատմություն և հիշողություն, էջ 282–287):

⁴¹ Տե՛ս Առաքելյան Հ., Բռնակոթ, Երևան, 2017, էջ 92:

Անդրանիկ Օզանյանի կարծիքը: Հարկավ, Պ. Տեր-Դավթյանը, ով մեծ հարգանք էր տածում իր նախկին հրամանատարի հանդեպ, Ջանգեզուր վերադառնալուց անմիջապես հետո կապ էր հաստատել նրա հետ, և մոտիկից իրազեկվել գավառի պաշտպանության կազմակերպման խնդիրներին: Պ. Տեր-Դավթյանի եղբոր՝ Հայրապետի որդու՝ Քրիստափոր Սողոմոնյանի 1975 թ. հեղինակած «Անմահության ճամփաներով» վերտառությամբ փաստագրական հուշագրության մեջ ասվում է, որ Պ. Տեր-Դավթյանին հրամանատարի պաշտոնում նշանակմանը հավանություն էր տվել հենց Անդրանիկը: «Զորավար Անդրանիկի գլխավոր հոգսը այն էր, - գրում է Ք. Սողոմոնյանը, - թե ում պետք է հանձնվի Սիսիանի շրջանի ինքնապաշտպանության ղեկավարությունը, նրա հավանությանը արժանացավ Պողոսի նշանակվելը, որին հայտնի է Դիլմանի ճակատամարտում ցուցաբերած քաջագործությունները»⁴²:

Սկզբից ևեթ նշենք, որ Պ. Տեր-Դավթյանը, երբ ստանձնեց Սիսիանի ինքնապաշտպանական զորամասի հրամանատարի խիստ պատասխանատու պաշտոնը, նոր պայմաններում երևան եկան նաև նրա՝ իրավիճակի արագ փոփոխությունների ոլորտում ճիշտ կողմնորոշվող, իրատես պետական-քաղաքական գործչին բնորոշ հատկանիշները: Իր հարուստ կենսափորձով իմաստնացած վճռականությամբ ու խիզախությամբ Պ. Տեր-Դավթյանը նվիրվում է հայրենի եզերքի պաշտպանության սրբազան գործին, ջանք ու եռանդ չխնայելով ամրապնդելու շրջանի սահմանները՝ ամուր կապ պահպանելով Անդրանիկի

⁴² Սողոմոնյան Ք., նշվ. աշխ., էջ 6:

հետ: Զորամասի գորակայանը տեղակայված էր Բոնակոթ գյուղում⁴³:

Ի թիվս բազում դժվարությունների, տարաբնույթ կազմակերպչական աշխատանքներից (դասալքության դեմ պայքար, կյանքի և գույքի ապահովություն, իրավակարգի, ամուր իշխանության հաստատում և այլն), Պ. Տեր-Դավթյանին առավել մտահոգող հարցը եղել և մնում էր իրեն վստահված շրջանի սահմանների և հայ ազգաբնակչության ինքնապաշտպանության ու անվտանգության կազմակերպումը: Տասնամյակներ շարունակ, հատկապես 1905–1906 թթ., հակահայկական կեցվածք որդեգրած տեղի թաթարական գյուղերի հրոսակախմբերն ու ավազակախմբերը ավարառության նպատակով հարձակումներ էին գործում հայկական գյուղերի վրա: Հայ բնակչության անվտանգությունը կազմակերպելու նպատակով Պ. Տեր-Դավթյանը շարունակելով Անդրանիկի՝ ինքնապաշտպանության առումով ձեռնարկած աշխատանքները, հրավիրում է սպայական կազմի խորհրդակցություն և գոտեպնդում նրանց օրհասական պայքարի համար: Խորհրդակցությունում քննարկման են դրվում հետևյալ հարցերը. «1) Ռազմական գործին գիտակ կադրերի առկայության, 2) հարձակման համար ելման դիրքերի և պաշտպանության համար բնագծերի ընտրություն, 3) ռազմական տեխնիկայի, զենքի ու զինամթերքի նպատակասլաց բաշխում, 4) ռեզերվների ստեղծում, 5) բարձր պետերի հրամաններն ու կարգադրությունները ժամանակին կատարողներին հասցնելու, կապի միջոցների ապահովում, 6) հանդերձի ու պարենի հայթայթում, 7) տրանսպորտի միջոցների մոբիլիզացում, 8) հետախու-

⁴³ Տե՛ս Առաքելյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 92, 104:

գության լավ կազմակերպում և այլն»⁴⁴։ Ի կատարումն խորհրդակցությունում քննարկված վերոհիշյալ հարցերի՝ Պ. Տեր-Դավթյանը ժամանակին հասցնում է ճիշտ բաշխել զինական բոլոր ուժերը, ստեղծել պահեստային ջոկատներ, կուտակել բավարար քանակությամբ զենք ու զինամթերք, կարգավորել հաղորդակցության ուղիները տարբեր գյուղերի միջև և այլն։

Պ. Տեր-Դավթյանի ժամանումով զորահավաքի ու մարտական խմբեր կազմավորելու գործընթացն ավելի է արագացվում։ Նա մշտապես շրջագայում էր գավառի բազմաթիվ բնակավայրերում և գործունե կերպով մասնակցում զորահավաքի և ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը։ Հերոսամարտը պահանջում էր նվիրվածություն, անձնագոհություն և զոհաբերություն։ Եվ սիսիանցիները սիրով էին կատարում այդ բոլորը։ Նրանք լարեցին իրենց վերջին ուժերը, գործի դրեցին մարտական ողջ կարողությունները, ամբողջ եռանդը և ցուցաբերելով գերազանց կազմակերպվածություն ու կարգապահություն, կարողացան ոչ միայն պաշտպանվել, այլև հակահարված հասցնել ու հետշարժվել հակառակորդին։ Դիմելով գործնական քայլերի՝ Պ. Տեր-Դավթյանին հաջողվում է կարճ ժամանակում զորամասը համալրել նաև հիմնականում գյուղացիներից կազմված աշխարհագրայիններով, ինչպես նաև կամավորներից կազմել 300 հոգանոց հեծելախումբ⁴⁵։ Առաջին հերթին զենք վերցրին նրանք, ովքեր մասնակցել էին Առաջին աշխարհամարտին և մարտ վարելու փորձ ունեին։ Պ. Տեր-Դավթյանն աշխատում էր լավ վարժեցնել իր զինվորներին, որպեսզի քիչ կորուստներով կարողանար լուծել շրջանի ինքնապաշտպանությունը։

⁴⁴ Սողոմոնյան Ք., նշվ. աշխ., էջ 7։

⁴⁵ Տե՛ս Իշխանեան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ (1917–1920), էջ 673։

Պ. Տեր-Դավթյանն աչքի է ընկել իր համեստությամբ: Նրա մարդկային գրավչության գաղտնիքն առաջին հերթին անմիջական, ոլորագգաց, պարզ ու շիտակ բնավորության մեջ էր: Իր ողջ կյանքի ընթացքում նա դրսևորեց շատ քչերին միայն տրված այն հատկությունը, որ հմայք է կոչվում: Կենսախիռո, խոսքաշեն, առինքնող երիտասարդը և՛ ինքն էր ձգտում դեպի մարդիկ, և՛ մարդկանց էր ձգում դեպի իրեն: Ենթական զինվորների հետ վարվում էր եղբայրաբար և ընկերաբար: Նրա բնավորության գլխավոր հատկանիշներից մեկն էլ պարզությունը և համեստությունն էր: Ժողովրդի հետ իր հանդիպումների ժամանակ նրա առաջին պահանջն էր՝ լինել միաձույլ և ապա կարևորում էր ինքնապաշտպանության անհետաձգելի պահանջը: Պատահական չէ, որ Զանգեզուրի հերոսամարտի օրերին նա դարձավ բոլորի սիրելին: Նա պաշտված ու սիրված «կոտք» էր իր անունով և հմայքով: Այս առումով Պ. Տեր-Դավթյանի մարդկային նկարագրի համար խիստ բնութագրական են նրա զինակից և գաղափարական ընկեր Ե. Իշխանյանի հուշապատում-օրագրում տեղ գտած հետևյալ տողերը. «Ի դէպ, չէ թէ միայն Սիսիանում, այլև Զանգեզուրի ամբողջ գաառում Պողոսը ճանաչած էր Պարոն Պարուչիկ անունով, մասնավորապես Սիսիանում անգամ երեխաները այդ անունով էին ճանաչում: Պարոն Պարուչիկ կասէին գիւղացիները հետը խօսելիս, և իր մասին միմեանց հետ խօսելիս՝ դարձեալ Պարոն Պարուչիկ, որի խօսքը օրէնք է իրենց համար»⁴⁶: Այսպիսին էր Պ. Տեր-Դավթյանը:

Հարկ է նշել, որ այդ ժամանակահատվածում Սիսիանում տեղակայված մարտական ուժերը կռիվներ են մղել ոչ միայն տեղի, այլև Նախիջևանի և Շարուրի ուղղություններից գավառի

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 670:

տարածք ներխուժելու փորձ անող թուրք-մուսավաթական հրոսակախմբերի դեմ: Այս առումով Սիսիանը յուրօրինակ պաշտպանական վահանի դեր էր ծառայում Սյունյաց մնացյալ բնակավայրերի համար: Պ. Տեր-Դավթյանը լավագույնս օգտագործելով իրեն վստահված շտաբի պետի պաշտոնը և գյուղերի մարտական խմբերի ուժերի կարողությունները, խիստ հետևողական պայքար է ծավալում շրջանի տարածքում հայտնված այդ հրոսակախմբերի դեմ:

Պ. Տեր-Դավթյանի առաջին լուրջ ընդհարումը թուրք-մուսավաթական հրոսակների հետ տեղի ունեցավ 1918 թ. դեկտեմբերի սկզբներին, երբ վերջիններս ղեկավարվելով Նախիջևանի և Շարուրի խաների հրահանգներով փորձեցին Նախիջևանի կողմից մեծաթիվ զորամասով ներխուժել Սիսիանի տարածք: Թշնամու առաջխաղացման լուրը Պ. Տեր-Դավթյանին է հասցնում Շաղատ գյուղի ծխատեր քահանա Տեր Կարապետը: Արագ կողմնորոշվելով, Պ. Տեր-Դավթյանը հեծելագորային և հետևակային ջոկատները բաժանում է երեք մասի և Սալվարդ սարի փեշերին տարբեր ուղղություններից անակնկալ ու շեշտակի հարվածներ հասցնում թշնամուն: Սկսվում է թեժ մարտ: Որոշ տեղերում թշնամու գնդակները թափվում էին կարկուտի նման և ծովն ու վառոդի հոտը լցնում հայկական դիրքերը: Բայց հայերը կանգնած էին իրենց դիրքերում կայուն ու անսասան և պատասխանում էին թշնամուն պատշաճ հակահարվածներով: Անցնելով հակագրոհի՝ Պ. Տեր-Դավթյանի հմուտ մարտավարության համաձայն՝ մի ջոկատը մտնում է թշնամու թիկունքը, թևերից գրոհում են հեծյալները, իսկ կենտրոնից՝ աշխարհագրայինները: Հարձակումն այնքան հանդուգն էր, որ հակառակորդը ուշքի

չգալով ընկնում է ծուղակի մեջ և մի քանի ժամ տևած մարտում մեծաթիվ զոհեր տալով, խուճապահար դիմում է փախուստի⁴⁷:

Այս հաղթական կռիվներում հյուսվեց Պողոս Տեր-Դավթյանի լեգենդը: Մուկդենից սկսած շարունակվում էր նրա մարտական փառավոր ուղին և հերոսապատումի շարքը: Պատահական չէ, որ այդ օրերին նա իր գործունեությամբ նվաճում է սիսիանցիների անսիոն սերն ու հարգանքը, դառնալով նրանց ամենանվիրական անուններից մեկը: Նա առավել հայտնի դարձավ «Քաջ Պողոս» անունով, մեծ ճանաչում և հեղինակություն ձեռք բերելով ողջ Սյունիքում⁴⁸: Նրա անվան շուրջ սկսեցին պտտվել լեգենդներ: Ինչպես վկայում է Ե. Իշխանյանը, Պ. Տեր-Դավթյանը դարձավ «...Սիսիանի հերոս ղեկավարը և ժողովրդի անվերապահ յարգանքն ու սէրը վայելող անձնուէր մարդը...»⁴⁹:

Պ. Տեր-Դավթյանի ռազմական հետագա համագործակցությունը սերտորեն առնչվում է Անդրանիկի՝ Զանգեզուրից հեռանալուց հետո 1919 թ. մարտի 6-ից նրան փոխարինած Հայաստանի կառավարության կողմից Զանգեզուրի և Արցախի պետական կոմիսար նշանակված շտաբ-կապիտան Արսեն Շահմազյանի⁵⁰ հետ, որը համատեղում էր նաև զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի պաշտոնը⁵¹:

⁴⁷ Տե՛ս Սողոմոնյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 7-8, տե՛ս նաև՝ Թևոսյան Բ., Նոդեհի հետ կողք-կողքի (Պողոս-Տեր-Դավթյան), «Երեկոյան Երևան», Երևան, 1990, հուլիսի 9, № 151, տե՛ս նաև՝ Առաքելյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 96:

⁴⁸ Տե՛ս Սողոմոնյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 14:

⁴⁹ Իշխանյան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ (1917-1920), էջ 666:

⁵⁰ Աշխատունի Զ. [Զաքար Յոյան], Արսեն Շահմազյան, «Այլք», Թեհրան, 1949, օգոստոսի 23, № 185, էջ 1-2): ՀՅԴ անդամ, տաղանդաշատ զինվորական և պետական գործիչ Արսեն Պողոսի (Պավել) Շահմազյանը ծնվել է 1883 թ. հունվարի 7-ին՝ Ախալքալաքում: 1903 թ. ավարտել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը (տե՛ս Армянне в Первой мировой войне (1914-1918 гг.). Сборник документов, глав. ред. I части А. Вирабян, Москва, էջ 553): Մասնագիտությամբ եղել է նկարիչ-խեցեղործ (տե՛ս Գեղարուեստ, Թիֆլիս, 1921, № 7: IV. Պատկերահանդես, Ա. Շահմազյան (Կերպար-

միկա)»։ Ռուսական առաջին հեղափոխության շրջանում «Միևգրեյեան գնդի զինուորական կազմակերպութեան մանիֆեստացիայի կազմակերպման» մեղադրանքով 1905 թ. ձերբակալվում է, և տակավին բանտում գտնվելու ժամանակ, օգոստոսի 29-ին, տառնում սպայական աստիճան։ Հայ-թաթարական ընդհարումների շրջանում գործել է Գանձակում և Չանգեզուրում։ Կռիվների ավարտից հետո զբաղվել է մանկավարժությամբ, նկարչություն և ձեռարվեստ է դասավանդել Ներսիսյան դպրոցում։ 1907 թ. ձերբակալվել է ցարական իշխանությունների կողմից (տե՛ս նույն տեղում)։ Ազատվելուց հետո շարունակել է դասավանդել Ներսիսյան և Հովնանյան դպրոցներում (տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 2, ց. 1, գ. 1820, թ. 12)։ 1909 թ. «Դաշնակցության գործով» կրկին ձերբակալվում է և 9-ամսյա բանտարկությունից հետո աքսորվում Սիբիր։ Աքսորից վերադարձել է 1912 թ. և ապրել համեստ կյանքով։ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին եղել է Քեռիի ջուկատի 2-րդ վաշտի հրամանատարը (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 50, թ. 81)։ Այքի է ընկել Վանա լճի հարավային շրջանները թուրքական կանոնավոր զորքերից և քրդերից մարտերում գործողություններում։ 1915 թ. մայիսին Ռստանի շուրջ տեղի ունեցած մարտերում ցուցաբերած արիության համար պարգևատրվել է Սուրբ Գեորգիի խաչ 4-րդ աստիճանի շքանշանով (տե՛ս Армяне в Первой мировой войне (1914–1918 гг.), с. 554)։ 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո մասնակցել է Պետրոգրադի Չին. լորական համագումարի աշխատանքներին։ Վերադառնալով Պետրոգրադից՝ իր շուրջն է համախմբել մի շարք հայ սպաների և Թիֆլիսում հիմնել «Հայկական զինվորական միություն»-ը և ընտրվել նրա նախագահը։ Միությունը Նիկոլ Աղբալյանի խմբագրությամբ հրատարակել է «Ռազմիկ» շաբաթաթերթը (տե՛ս «Ռազմիկ», Թիֆլիս, 1917, նոյեմբերի 20. № 1, տե՛ս նաև Գ. Արտ., «Հայ զինվորական» միութեան նախագահը, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1917, նոյեմբերի 19, № 248։ Ա. Շահմազյանն ակտիվորեն մասնակցել է Հայկական կորպուսի ստեղծման աշխատանքներին (տե՛ս Վրացեան Ս., «Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 58)։ Միության կողմից որպես պատգամավոր մասնակցել է 1917 թ. սեպտեմբերի 29-ից հոկտեմբերի 13-ը Թիֆլիսում հրավիրված Հայոց ազգային համախորհրդակցության աշխատանքներին։ Եղել է «Ճակատի պահպանության և վտանգված վայրերի ապահովության շուրջ» սեկցիայի անդամ (Հայոց ազգային համախորհրդակցությունը։ Թիֆլիս, 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր։ Փաստաթղթեր ու նյութեր։ Կազմողներ՝ Ռ. Գրիգորյան, Ա. Կիրիմյան, խմբագիր՝ Վ. Ղազախեցյան, ԲՀԱ. Երևան, 1992, № 1–2, էջ 105, 112)։ ՀՀ կառավարության կողմից 1919 թ. մարտի 6-ին շտաբ-կապիտանի աստիճանով նշանակվել է Չանգեզուր-Ղարաբաղի նահանգական կոմիսար։ Այդ պաշտոնը վարել է մինչև նույն թվականի նոյեմբերի 9-ը (տե՛ս Իշխանեան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ (1917–1920), էջ 539)։ ՀՀ նախարարների խորհուրդը 1919 թ. դեկտեմբերի 10-ին շնորհել է գնդապետի աստիճան (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, թ. 122)։ 1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմի ժամանակ եղել է Ալեքսանդրապոլի կայազորի պետը։ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո գնդապետ Ա. Շահմազյանը 1921 թ. ձերբակալվել է բոլշևիկների կողմից, նստել Մետեխի բանտում, այնուհետև աքսորվել Ռուսաստան։ 1935 թ. քնակվել է Օրյոլ քաղաքում և որպես բանվոր աշխատել աղյուսի գործարանում։ 1937 թ. կրկին ձերբակալվել է և դատապարտվել 3 տարվա ազատազրկման. նստել է Կրասնոյարսկի երկրամասի վարչական կենտրոն Տուրոխանսկի բանտում։ Բանտային հալածանքների պատճառով ստացել է

Լայն իրավունքներով օժտված Շահմազյանը Գորիս հասավ մարտի 10-ին և անմիջապես ձեռնամուխ եղավ տեղական ուժերով կանոնավոր գործառնների վերակազմավորմանը՝ մուսավաթական Ադրբեջանի հետագա ունեցություններից Ջանգեզուրն ու Արցախը պաշտպանելու համար⁵²։ Այսպես, ինքնապաշտպանության գործը կազմակերպելու համար Շրջանային խորհրդի անդամներից կազմվեց Զինվորական խորհուրդ, իսկ սպաներից՝ գլխավոր սպայակոյտ, որտեղ ակտիվ դերակատարություն ստանձնեց նաև Պ. Տեր-Դավթյանը։ Շրջաններում նշանակվեցին զինվորական հրամանատարներ։ Հաշվի առնելով Ջանգեզուրում՝ Սիսիանի շրջանում Պ. Տեր-Դավթյանի 1918 թ. հոկտեմբերից ռազմական գործողությունների բացառիկ նշանակությունը և ցուցաբերած քաջությունը, նրան վերանշանակում են Սիսիանի գործառնի ընդհանուր հրամանատար⁵³։ Տեղակալն էր շտաբ-կապիտան Ս. Թորոսյանը⁵⁴։ «Այս երկու հերոս զինուորականները, - գրում է ազգային գործիչ, ՀՅԴ Ջանգեզուրի «Սյու-

հոգեկան խանգարում։ Գնդակահարվել է 1937 թ. (տե՛ս Ստեմեղ [Ստեփան Մելիք-Փարսադանյան], Ջանգեզուրի հերոսամարտը եւ Արսէն Ծահմազեան, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1963, ԽՄԼ տարի, փետրուար, № 2, էջ 29-36), տե՛ս նաև՝ Սիմոնյան Ա., Ջանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921 թթ., Երևան, 2000, էջ 614, տե՛ս նաև՝ Туманян М., Дипломатическая история Республики Армения 1918-1920 гг., Ереван, 2012, с. 460, տե՛ս նաև՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ, 1918-1920 թթ. (ժողովածու)։ Գլխավոր խմբագիր և կազմող՝ Ա. Վիրաբյան, կազմողներ՝ Ս. Միրզոյան, Գ. Մանուկյան, Երևան, 2014, էջ 611)։

⁵² Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Գ. հրատ., Թեհրան, 1982, էջ 331։

⁵³ Տե՛ս Ստեմեղ [Ստեփան Մելիք-Փարսադանյան], Ջանգեզուրի հերոսամարտը եւ Արսէն Ծահմազեան, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1963, ԽՄԼ տարի, փետրուար, № 2, էջ 29։

⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում, տե՛ս նաև՝ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւնը, էջ 331։

⁵⁵ Տե՛ս Ստեմեղ [Ստեփան Մելիք-Փարսադանյան], Ջանգեզուրի հերոսամարտը եւ Արսէն Ծահմազեան, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1963, ԽՄԼ տարի, փետրուար, № 2, էջ 29։

նիք» ենթակոմիտեի, ապա Կ. Կոմիտեի անդամ Ստեփան Մե-
լիք-Փարսադանյանը (Ստեմել),- Ղափանի շրջանի՝ Վերին Խո-
տանանի և Հագարակ գիւղերի զաւակներն էին եւ իրենց կեան-
քը տուին իրենց պաշտած հայրենիքի ազատագրման գաղափա-
րին»⁵⁵: Այդ շրջանում Պ. Տեր-Դավթյանի օգնականն էր, նրա աջ
բազուկ՝ սիսիանցի աժդահա Զաքար Տեր-Զաքարյանը (Զաքո)⁵⁶:

Զանգեզուրի համար վճռական այդ օրերին, 1919 թ. մարտի
31-ին Գորիսում հրավիրված համազանգեզուրյան համագումա-
րում Զանգեզուրի Ազգային խորհուրդը ներկայացրեց իր հրա-
ժարականը և Ազգային խորհուրդը վերանվանվեց Զանգեզուր-
Ղարաբաղի միացյալ շրջանային խորհուրդ: Նախագահ ընտր-
վեց Մուշեղ Զաքարյանը (Սիսիանի շրջանից), փոխնախագահ՝
Արշակ Շիրինյան⁵⁷ (Գորիսի շրջանից)⁵⁸: 1919 թ. հունիսից խոր-
հուրդը նախագահում էր Ա. Շիրինյանը⁵⁹:

⁵⁵ Նույն տեղում:

⁵⁶ Տե՛ս Իշխանեան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ (1917-1920), էջ 673:

⁵⁷ Արշակ Հայրապետի Շիրինյանը ծնվել է 1881 թ. հունիսի 14-ին՝ Շինուհայր
գյուղում (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 47, ց. 2, գ. 373, թ. 27-28): 1899-1900 թթ. ուս. տարում սո-
վորել է Ծուշիի թեմական դպրոցում (տե՛ս Առաքելեան Հ., Ղարաբաղի Հայոց հո-
գեւոր թեմական դպրանոցի 75-ամեակը, էջ 40): 1901-1903 թթ. կրթությունը շարու-
նակել է Լայպցիգի համալսարանի գյուղատնտեսական ֆակուլտետում անասնա-
բույժի մասնագիտու-թյամբ: Ուսանելու տարիներին մասնագիտական բնույթի հոդ-
վածներով թղթակցել է Թիֆլիսում լույս տեսնող «Առողջապահիկ թերթ» կիսամյա
ամսագրին (տե՛ս Ծիրինեան Ա., Ընտանի կենդանիների առողջապահությունը (Ա),
«Առողջապահիկ թերթ», Թիֆլիզ, 1903, նոյեմբերի 1, № 3, էջ 66-68: (Բ), նոյեմբերի
15, № 4, էջ 89-93: (Գ), 1904, յունուարի 1, № 7, էջ 161-164): Հայրենիք վերադառնա-
լով՝ ՀՅԴ-ին անդամագրված Ա. Շիրինյանը եղել է Զանգեզուրի ազգային-ազատա-
գրական շարժման նվիրյալներից: 1919 թ. հունիսին ընտրվել է Հայաստանի Հանրա-
պետության պառլամենտի անդամ: Եղել է Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային
խորհրդի անդամ (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 34, թ. 42): 1920 թ. հուլիսի վերջերին. երբ
Դրաստամատ Կանայանի ուժերն անցան հարձակման և օգոստոսի 3-ին ազատ-
ագրեցին Գորիսը, բուշլիկները, նահանջից առաջ, Արտակարգ հանձնաժողովի (Զե-
կա) դատախազ Արամ Մուսաբեյրյանի և միլիցիայեւ Մկրտիչ (Մակիչ) Մաշուրյանի
զինավորությամբ, 10 զինվորներով Շինուհայր գյուղում դավադրաբար ձերբակա-
լում են պառլամենտի անդամներ Ա. Շիրինյանին և Վահան Տեր-Գևորգյանին (Վա-
հան Խորենի) և Ա. Ղարաբաղյանի կարգադրությամբ օգոստոսի 2-ին՝ առավոտյան

Ի հակադրության Զանգեզուր-Ղարաբաղի միացյալ շրջանային խորհրդի, Բաքվից մուսավաթական Ադրբեջանի շահերը սպասարկող անգլիական հրամանատրությունը, հանձին՝ Դ.Շատվորթի, հայտնեց, որ Ադրբեջանի կառավարության 1919 թ. հունվարի 15-ի որոշումով Խոսրով-բեկ Սուլթանովը նշանակված է Ղարաբաղ-Զանգեզուրի ընդհանուր գավառապետ և վայելում է անգլիական հրամանատարության աջակցությունը⁶⁰։ Այս հայտարարությունը հանդիպեց ինչպես Հայաստանի կառավարության, այնպես էլ զանգեզուրցիների և արցախցիների դիմադրությանը։ Անգլիացիների բացահայտ հակահայկական

ժամը 5-ին, Գորիսի բանտում անմարդկային տանջանքների ենթարկելուց հետո սպանում։ Այդ օրը գնդակահարվում են նաև՝ ՀՅԴ անդամներ Զաքար Տեր-Ղազարյանը և Միքայել Ադամյանը (տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 1920, օգոստոսի 10, № 169, տե՛ս նաև՝ օգոստոսի 15, № 174, տե՛ս նաև՝ օգոստոսի 19, № 177, տե՛ս նաև՝ «Բանբեր»։ Թիֆլիս, 1920, Ա տարի, հոկտեմբեր, № 1, էջ 62–63)։ Բողջիկների ըստմենի այդ արարքը բողոքի ալիք է բարձրացրել հայ հասարակության մեջ։ Դեպքերի ժամանակակից Արտեմ Խանգադյանն իր հուշերում գրում է. «Արշակ Շիրինեանին, Վահան Խորենուն և սիսեանցի խմբապետ Զաքոյին, 1920 թվի յուլիս ամսի վերջին, Գորիսի բանտի մեջ ազգությամբ բողջիկացած մի քանի հայ երիտասարդներ գիշերով մտնում են բանտը, Արմենակ Ղարազոգեանի կարգադրությամբը կամերի դուռը բացում, Խորենուն և Զաքոյին (իմա՝ Զաքար Տեր-Ղազարյանին – Գ.Ս.) գնդակահարում, իսկ Շիրինեանին նախ սրով ծակծկում են, չարչարում, մեկ թեւը սրով կտրում և յետոյ գնդակահարում։ Չորսին միատեղ տանում են բանտի մօտիկ ռուսական գերեզմանատան դրաղին մեկ փոսի մեջ թափում և հողով ծածկում։ Ապստամբության օրերին, երբ բողջիկների հետքը կտրեց Զանգեզուրից, մի քանի հոգով այցի գնացինք Շիրինեանի գերեզմանին. Դրօն էր, բժ. Պարոնեանը, Նիկոլայ Յուվեփեանը, Յակոբ Մաշուրեանը և այլ մարդիկ։ Հողերը գերեզմանի վրայից մաքրվով, տեսանք չորսին էլ իրար վրայ թափված։ Շիրինեանի ծախ թեւը կտրուած էր, նկարները վերցրին. ու՛մ մօտ մնաց ի՛նչ եղաւ, չիմացայ» (Զանգեզուրցի Ա. [Արտեմ Խանգադյան], Դաշնակցութեան մուտքն ու աշխատանքը Զանգեզուրում (Կազմակերպիչ ընկերները ինչպիսի վախճանի արժանացան). «Այլք», Թեհրան, 1979, հունիսի 10, № 118, էջ 4, տե՛ս նաև՝ Սյունիքի հայրենապաշտ գավակ Արշակ Շիրինյան։ Կազմեց՝ Ռ. Հակոբյան, Երևան, 2007)։

⁵⁸ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետությունը, էջ 331, տե՛ս նաև՝ Սիմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1917–1921 թթ., էջ 253–254։

⁵⁹ Տե՛ս Սիմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1917–1921 թթ., էջ 279։

⁶⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 41, թ. 11։

դիրքորոշումը հայաստյաց Սուլթանովին դարձրել էին ավելի կտրի:

Չնայած բոլոր սպառնալիքներին, կանխագգալով դեպքերի հետագա ընթացքը, Ա. Շահմազյանի հրահանգով սկսվեց զինված նոր ջոկատների կազմակերպումը՝ թուրք-մուսավաթականների սպասվող հարձակումներից պաշտպանվելու համար: Գահավեժ արագությամբ զարգանում էին դեպքերը: 1919 թ. ապրիլից թուրք-մուսավաթական մեծաթիվ ուժերն իրենց հարձակումները վերսկսեցին Զանգեզուրի դեմ: Շրջափակման դժվարագույն պայմաններում լեռնաշխարհի զինված ուժերը ամուսն ամիսներին ինքնապաշտպանական կատաղի մարտեր մղեցին թշնամու դեմ:

Թուրք-թաթար հրոսակախմբերը հարձակումներ էին գործում նաև Վայոց ձորի հայկական գյուղերի վրա: Դարալագյազի Ղուշի Բիլակ⁶¹ գյուղը գրավելու նպատակով 2000 հոգուց բաղկացած հրոսակախմբի հերթական հարձակումը տեղի ունեցավ 1919 թ. օգոստոսի 11-ի լուսաբացին⁶²: Երևան մեկնելու առիթով այրտեղ հանգրվանած Ե. Իշխանյանը սուրհանդակի միջոցով օգնության ակնկալիքով դիմում է Սիսիանի ուժերի հրամանատար Պ. Տեր-Դավթյանին: Մինչ օգնական ուժերը կհասնեին, գյուղի աշխարհագրայինները 110 հոգով դիմում են ինքնապաշտպանության: Գյուղից շուրջ 2-3 հարյուր մետր հեռավորության վրա ծավալված թեժ մարտերում թշնամին չդիմանալով ինքնապաշտպանների հուժկու գրոհներին՝ մեծաթիվ կորուստներ տալով հաջորդ օրը նահանջում է⁶³: Պ. Տեր-Դավթյանը Ղուշի Բիլակ է հասնում միայն հաջորդ օրը, երբ արդեն մարտը

⁶¹ 1946 թ.՝ Կեչուտ (տե՛ս ՀՀԾՏԲ, հ. 3, Երևան, 1991, էջ 494):

⁶² Տե՛ս Իշխանեան Ե., Լեռնային Դարաբաղ (1917-1920), էջ 499:

վերջացել էր: Ուշացման պատճառն այն էր, որ սուրհանդակը շատ ուշ էր գտել Պ. Տեր-Դավթյանին: Ինչպես վկայում է Ե. Իշխանյանը. «...գալիս է տեղակալ Պողոս Տեր Դաթեանը՝ Սիսիեանի հերոս հրամանատարը, մի տասնեակ ծիաւորներով: Պողոսը ախ է քաշում և անիծում չար բախտը, որ միանգամայն երես է դարձրել մեզնից: Այո, չար բախտի պատճառով էր, յարմար առիթ էր լաւ ջարդ տալու թուրքերին, որ խելոք մնան, չեղավ: Շրջագայութեան մէջ լինելով, սուրհանդակը ուշ էր հասել ինձ, ի հարկէ, սուրհանդակը մեղք չունի, եթէ շրջագայութեան մէջ չլինէի, սուրհանդակը իր պարտականութիւնը շուտ կատարելով, կը վերադառնար: Եւ միայն վերջին ժամին, շտապ կերպով մօտ գտնուող գիւղերից՝ Բոնակոթից, Ուզից, Դարաքիլիսէից⁶⁴, Շաղաթից հարայ տալով մարդիկ հաւաքեցինք, Անգե-

⁶³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 499–502:

⁶⁴ *Դարաքիլիսյան* Սյունյաց Շողակ(ք) գավառի հնագույն և նշանավոր բնակավայր՝ Սյունիք-Միսիանն է: Գտնվում է Որոտան գետի ընդարձակ և գեղատեսիլ հովտում: «Աշխարհացոյց»-ում այն հիշատակվում է Սյունիք անվամբ, որը վաղ միջնադարում բերդական էր (տե՛ս *Երեմյան Մ.*, «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1963, էջ 80, տե՛ս նաև՝ *Հասրաթյան Մ.*, Պատմահնագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1985, էջ 129): Ըստ վրաց Անանուն պատմիչի՝ բնակավայրը Միսիան անվամբ հիշատակվում է Զաքարե Զաքարյանի գլխավորությամբ հայկական զորքերի կողմից 1207 թ. Անիից Արդաբիլ կատարած արշավանքի ժամանակ. «Հավաքվեցին Անիում ու շարժվեցին դեպի Արդաբիլ, անցան Գեղարունի (իմա՝ Գեղարքունիք – Գ.Ա.) և իջան Միսիան» (*Киквадзе Р., Очерки по историко-географическому описанию Грузии, Тбилиси, 1980, с. 74–75): XV–XVI դդ. ակերեալորդներում, Սյունիք-Միսիանն անվանը Տաթևի վանքապատկան գյուղերի ցանկում, Միսաթան մահադում հիշատակվում է որպես գյուղ՝ «Դարաքիլիսա» անվամբ (տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն փաթեթագրերը, Կ. Ա.: Հրովարտականք, պրակ Ա (ԺԵ–ԺԶ դդ.), կազմեց՝ Հ. Փափազյան, Երևան, 1956, էջ 48, տե՛ս նաև՝ Մատենադարանի պարսկերեն փաթեթագրերը, Կ. Բ.: Կալվածագրեր, պրակ Ա (ԺԴ–ԺԶ դդ.): Կազմեց՝ Հ. Փափազյան, Երևան, 1968, էջ 102, 113): Ավանին տրված օտարառնույն անունը թերևս կապված է բնակավայրի հյուսիս-արևմտյան դարավանդի վրա գտնվող Սյունի վանքի գլխավոր Ս. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցու հետ, որը թյուրքալեզու քոչվոր ցեղերի տիրապետության ժամանակներում կոչվել է նաև «Դարաքիլիսա» (Վդարա)–սև, «քիլիսա»–եկեղեցի): Ժամանակի ընթացքում այդ*

ղակոթի մարտիկների հետ ուղղեցինք դեպի Չախմախթափա, սակայն հասնելով այնտեղ, գիւղացիներից մէկից տեղեկացանք, որ կռիւը վերջացել է, ուստի տղաներին վերադարձրի, իմքս եկայ: Այո, յարմար առիթը փախաւ: Եթէ պահանջած մոմէնտին պատրաստ գտնւէինք, փառատոր գործ կը կատարէինք, ափսոս, շատ ափսոս»⁶⁵: Օգոստոսի 12-ին Պ. Տեր-Դավթյանն իր զինակից ընկերներով վերադառնում է Սիսիան:

Ահա այս ճակատագրական օրերին էր, երբ Չանգեզուր հասավ հայոց ազատամարտի մեկ այլ նվիրյալ, տաղանդաշատ զորահրամանատար Գարեգին Տեր-Հարությունյանը՝ Գարեգին Նժդեհը: Խորապես ճշմարիտ է ասված, որ հերոսները ծնվում են ժամանակի պահանջով, որում հայտնվում է տվյալ երկիրն ու ժողովուրդը: Նույնքան էլ ճշմարիտ է, որ ժողովուրդը, ապավինելով նրանց, դարեր շարունակ ամրապնդվում ու հզորանում է իր արժանի զավակների շուրջ հյուսված հերոսապատումներից: Այդպես էլ պետք է լիներ, քանզի իր պատմության բախտորոշ պահերին Գ. Նժդեհի նման ռազմիկներին ժողովուրդն է ծնում, պահպանում ու հավերժացնում նրանց անունը⁶⁶:

Հայրենաշունչ իր գործունեությամբ, ռազմագիտական հզոր մտքով, պետական քաղաքական գործչին յուրահատուկ լրջախոհությամբ, իրատես ու հեռատես մտածողությամբ Գ. Նժդեհն էլ ավելի բարձրացրեց լեռնաշխարհի դիմադրական ոգին: 1919

անվանումը տարաբովելով նաև բնակավայրի վրա՝ Սյունիք-Միսիանը փոխարինվել է «Ղարաքիլիսա»-ով: Հայր Առնոդ Ալիշանի պարզաբանմամբ՝ «Գեօղ մեծ է և Գարազիլիսէ (Մեառ եկեղեցի), այսպէս կոչեցեալ վասն գունոյ քարանց հին եկեղեցւոյն, յորմէ և հնութիւն գեղջն գուշակի...» (Ալիշան Ա, Միսական: Տեղագրութիւն Միսնեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893, էջ 213): 1935 թ. «Ղարաքիլիսան» վերանվանվել է՝ Միսավան, իսկ 1940թ.՝ Միսիան:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 503:

⁶⁶ Գ. Նժդեհի գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս ԱԼՈ, Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը. Նշխարներ, վկայություններ, Պէրոյթ, 1968:

թ. օգոստոսի 10-ից ստանձնելով Կապան-Գենվազ-Գողթան միացյալ ռազմական ուժերի ընդհանուր հրամանատարի պաշտոնը, նա ինքնապաշտպանական մարտերին փոխարինեց՝ հարձակողական մարտավարությունը⁶⁷: Որպես գաղափարի զինվոր, Գ. Նժդեհը ժողովրդական աշխարհազորի կազմակերպման և հետագա գործունեության ընթացքում մարտականից զատ գլխավորապես շեշտը դրեց պայքարի գաղափարական-հոգեփոխիչ կողմերի վրա, որով Զանգեզուրի համար ազգային-ազատագրական կռիվը վերածվեց համաժողովրդական պայքարի:

Զանգեզուրը զենքի ուժով նվաճելու վճռականությամբ Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությունը 1919 թ. աշնանը որոշեց բոլոր ուղղություններով հարձակվել լեռնաշխարհի վրա: Այդ նպատակով Զանգեզուրի սահմանագլխին կենտրոնացրեց շուրջ 15.000-անոց խոշոր բանակ, որի հրամանատարն էր ցարական բանակի հրետանու գեներալ-լեյտենանտ Ալի-աղա Շիրվինսկին⁶⁸: Զանգեզուրի մատույցներում, սահմանամերձ Կոռնիձոր, Տեղ, Խնածախ, Բայանդուր, Խոզնավար, Վերիշեն, Բոուն (այժմ՝ Ակներ) գյուղերի զանգեզուրյան մարտիկները ստեղծել էին պաշտպանական հզոր շրջա: Նոյեմբերի 4-ին Գորիսի շրջանի արևելյան և հյուսիսային կողմերից սկսվեց հարձակումը: Ծավալված թեժ մարտերում կասեցվում են թշնամու գրոհները: Կռվի չորրորդ օրը հակառակորդի մի խմբավորմանը հաջողվում է Խնածախ գյուղի մոտ պատռել պաշտպանական շրջան և առաջանալ Գորիսի քաղաքին մոտ

⁶⁷ Տե՛ս Գեորգեան Վ., Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919–1921), Երևան, 1991, էջ 28–29:

⁶⁸ Տե՛ս Միմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1917–1921 թթ., էջ 334–335:

Ճաղատ սարի (Քաչալ դաղ) բարձունքները⁶⁹: Վճռական այդ պահին օգնության են հասնում Պ. Տեր-Դավթյանի հրամանատարությամբ գործող Սիսիանի ուժերը, որոնք փակել էին դեպի Եռաբլուր տանող սարահարթի, այնտեղից էլ Սիսիան տանող ճանապարհը: Օգնության հասած ուժերը կատաղի կռիվ տալով թուրքերի դեմ՝ ստիպեցին նրանց անկանոն և խուճապահար նահանջել, թույլ չտալով օղակել Գորիսը: Ինչպես միշտ, Պ. Տեր-Դավթյանն առաջավոր դիրքերում էր և իր անձնական օրինակով ոգեշնչում էր մարտիկներին: Կռվի հետագա ընթացքի վրա մեծ ազդեցություն ունեցավ նրա կազմած Սիսիանի հեծելախումբը: Որի հրամանատարն էր իր օգնական Զաքար Տեր-Զաքարյանը⁷⁰: Ինչպես իր հուշերում վկայում է Ս. Մելիք-Յուզյանը. «Բայց այդ ժամանակ, Ուշթափալարի կողմից, Քեչալդաղի միաձայրից, երևում է Սիսեանի հեծելազորը, ղեկավարությամբ Պողոս Տեր Դավթեանի եւ Զաքար Տեր Ղազարեանի: Երևում է եւ, ապա թերը բարձրացած, քում ձիաները ու գրոհ տալիս թշնամու վրայ: Սարսափահար է լինում թշնամին, խուճապի է մատնւում եւ փախչում: Բայց փախչել չի կարողանում եւ ընկնում է տասնեակներով, հարիւրներով մերոնց սրերի հարուածներից»⁷¹: Նոյեմբերի 4-7-ը կռիվներն ավարտվում են սյունեցիների կատարյալ հաղթանակով:

Նկատենք, որ նույն ժամանակ Գ. Նժդեհի ղեկավարությամբ սյունեցիները գերմարդկային ջանքերով համառ մարտեր էին մղում նաև Կապարգողթում՝ Նախիջևանի կողմից հարձակված թուրք-թաթար զորամասերի դեմ: Օխչիձորի հաղթական

⁶⁹ Տե՛ս Մելիք-Եօլեան Ս., Բագուի հերոսամարտը (Է), «Հայրենիք», Պոլսոյն, 1925, Գ տարի, հոկտեմբեր, № 12, էջ 127:

⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 343:

⁷¹ Մելիք-Եօլեան Ս., Բագուի հերոսամարտը (Է), էջ 127-128:

կռիվներից հետո (նոյեմբերի 15) դեկտեմբերի 1-ից մինչև 7-ը մարտերը շարունակվեցին նաև Գեղի ծորի ուղղությամբ: Հարձակողական սաստիկ գրոհների արդյունքում թշնամին կռվի դաշտում թողնելով հարյուրավոր սպանվածներ, մեծաքանակ զենք ու զինամթերք, դիմում է փախուստի⁷²:

1919 թ. դեկտեմբերի 1-ից Արսեն Շահմազյանին Զանգեզուրի պետական կոմիսարի պաշտոնում փոխարինում է ՀՅԴ անդամ Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը,⁷³ իսկ Զանգեզուրի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի պաշտոնում՝ գեներալ-մայոր Նիկոլայ Ղազարյանը: Ս. Մելիք-Յուլյանի նախագահությամբ ստեղծվում է «Վարիչների խորհուրդ», որի ձեռքում է կենտրոնացվում գավառի ողջ իշխանությունը: Զանգեզուրը բաժանվում է երկու գավառի. «1) Բուն Զանգեզուր, Տաթև, Դարաբաս, Սիսիան՝ Զանգեզուր անունով, 2) Ղափան, Բաղաբերդ-Գեղայ ձոր, Արեւիք եւ Գողթն՝ Կապար Գողթ անունով»⁷⁴: Միաժամանակ Զանգեզուրը բաժանվում է երեք զինվորական շրջանների: Առաջին շրջանի՝ Սիսիանի հրամանատարին էր Պ. Տեր-Դավթյանը, երկրորդի՝ Կապարգողթի (Կապան, Գենեվազ (Արևիք-Մեղրի), Գողթան)՝

⁷² Տե՛ս Նժդեհ. Հայ-բոլշևիկեան կռիւները, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, Բ տարի, նոյեմբեր, № 1, էջ 111-116:

⁷³ Ս. Մելիք-Յուլյանը ծնունդով Սիսիանի Մուցք (հետագայում Մազրա, Բարձրավան) գյուղից էր: Ի դեպ, Ս. Մելիք-Յուլյանն ու Դրաստամատ Կանայանը մորաքրոջ որդիներ էին (տե՛ս Իշխանեան Ե., Լեռնային Դարաբաղ (1917-1920), էջ 538, 626:

⁷⁴ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետությանը, էջ 371:

հրամանատարն էր Գ. Նժդեհը⁷⁵, երրորդի՝ Բուն Չանգեզուրի⁷⁶ հրամանատարն էր գնդապետ Բուղդան Մելիք-Հուսեփյանը⁷⁷:

Արցախի և Չանգեզուրի խնդիրը վերջնականապես լուծելու նպատակով ՀՀ կառավարության հանձնարարությամբ նույն թվականի դեկտեմբեր 20-ին 600 զինվորով Գորիս է հասնում նաև Չանգեզուր-Արցախի մարտական ուժերի ընդհանուր հրամանատար Դրաստամատ Կանայանը (Դրո)⁷⁸: Արցախում ռազմական գործողություններ սկսելուց առաջ անհրաժեշտ էր վաղորոք ապահովել թիկունքի անվտանգությունը: Ուստի գեներալ-մայոր Ն. Ղազարյանը Ռրոյի անունից Կապարգողթի հրամանատար Գ. Նժդեհին առաջարկեց արշավանք սկսել Շուռնուխի, Մազրայի և հարակից թաթարական գյուղերի վրա, ոչնչացնել

⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁶ Բուն Չանգեզուրը նեղ իմաստով գործածական էր Գորիսի շրջանի դեպքում: Լեյի պարագաբանմամբ՝ «...Չանգեզուրը թեև ամբողջ գաւառի պաշտօնական անունն է, բայց Գորիսի շրջակայ գաւառակի միայն անունն է» (ԱՅԿ, Իմ յիշատակաբանը (տեղեկություններ մեր սարերից ու ձորերից), Շուշի, 1890, էջ 101):

⁷⁷ Տե՛ս Ստեմեղ [Ստեփան Մելիք-Փարսադանյան], Չանգեզուրի հերոսամարտը եւ Արսէն Շահմազեան, «Հայրենիք», Պոսթըն: 1963, ԽՄ տարի, փետրուար, № 2, էջ 29: ՀՅԴ անդամ. գնդապետ Բուղդան Մելիք-Հուսեփյանը Գորիսի մելիքության հիմնադիր շնորհագարդ Մելիք-Հուսեփյան տոհմի շառավիղներից է: Գորիս քաղաքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու 1908 թ. չափաբերական մատյանում արձանագրված է. «Բուղդան քեզ Աղաքեզեան Մելիք-Յուսեփյանեան: Կին նորա Արուսեակ Հայրա-պետեան» (ՀԱՄ, ֆ. 47, ց. 5, գ. 444, թ. 10): Բ. Մելիք-Հուսեփյանը եղել է Գորիսում տեղակայված գորամասի՝ Բարգուշատի ճակատի հրամանատարը (տե՛ս Վանքեղ [Վազգեն Միրզաբեկյան], Մի դուրազ Չանգեզուրի հերոսամարտից (Բարգուշատի ռազմաճակատից), «Այլք», Թեհրան, 1979, յունիսի 3, № 113, տե՛ս նաև՝ Աշխատունի 2. [Զաքար Յույան], Արսէն Շահմազեան, «Այլք», Թեհրան, 1949, օգոստոսի 23, № 185, էջ 1-2): Չոհվել է 1920 թ. աշնանը: Խորհրդային իշխանությունների կողմից 1928 թ. կազմված Չանգեզուրի գավառի «Քաղաքացիական կռիվներում կամ իմպերիալիստական պատերազմում սպանվածների, անհայտ կորածների» ցուցակում նշված է, որ Գորիս գյուղացի «Մ. [ելիք] Հուսեփյան Բաղդանը» զոհվել է 1920 թ. քաղաքացիական կռիվներում: «Սպանվածի խնամքի տակ գտնվող անաշխատունակ զավակ» պրոնակում նշված է՝ 4 (տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 184, թ. 95):

⁷⁸ Տե՛ս Գևորգյան Հ., Դրո, Երևան, 2007, էջ 373; 375:

հրոսակախմբերին և Գորիս-Կապան խճուղին դարձնել անվտանգ⁷⁹։ Շուտնուփսի և շրջակա գյուղերի ազատագրման ռազմական գործողության ընդհանուր ղեկավարն էր Դրոն, ով արշավանքից առաջ վերակազմավորելով մարտախմբերը, պոդպորուչիկ Արիստակես Մուրադխանյանին նշանակում է Սիսիանի ջոկատի գոմարտակի հրամանատար⁸⁰։ Համաձայն Զանգեզուրի մարտական ուժերի հրամանատարության մշակած ծրագրի՝ հարձակումն իրականացվելու էր համաժամանակ, սրընթաց և հակառակորդի համար անսպասելի։

1920 թ. հունվարի 19-ին Գ. Նժդեհի վաշտերն անցան հարձակման։ Միաժամանակ Հովհաննես Պարոնյանի⁸¹ (Յապոն) առաջնորդած ուժերը հարվածեցին Որոտանի ափին գտնվող թաթարական էվազլար գյուղին։ Հարկավ, նրանց օգնության հասավ Սիսիանի ուժերի հրամանատար Պ. Տեր-Դավթյանն իր քաջակորով մարտիկներով։ Դաժան բքի պայմաններում հաղթահարելով Սիսիան-Հարժիս-Տաթև-Երիցաթումբ դժվարին ճանապարհը, ջոկատը մարտավարական հմուտ գործողությունների շնորհիվ դիրքեր գրավեց Կատար կոչվող բարձունքում՝ կրակի տակ առնելով թշնամու գրավված բարձունքները։ Զարգացնելով հարձակումը՝ Պ. Տեր-Դավթյանի զինվորները գերազանց են կատարում մարտական առաջադրանքը։ Հանկարծակի եկած հակառակորդը մարտադաշտում թողնելով բազմաթիվ սպանվածներ, հունվարի 20-ին դիմում է փախուստի, իր հետ

⁷⁹ Տե՛ս Գևորգեան Վ., Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919–1921), էջ 43։ Շուտնուփսի գյուղախմբի ազատագրման ռազմական գործողությունների մասին մանրամասն տե՛ս Միմոնյան Ա., Գարեգին Նժդեհի շուտնուփսյան ռազմական գործողությունը և նրա արձագանքները, ԲՀԱ, Երևան, 2005, № 2, էջ 198–204։

⁸⁰ Տե՛ս Միմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1917–1921 թթ., էջ 396։

⁸¹ Հովհ. Պարոնյանի գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Գևորգյան Հ., Յապոն (Հովհաննես Պարոնյան), գործը և հուշերը, Երևան, 2011։

տանելով նաև կովկասյան թաթար խաժամուժին⁸²։ Թշնամին կրում է ջախջախիչ պարտություն։ Կռիվների բովում բնատուր ռազմական տաղանդով օժտված Պ. Տեր-Դավթյանը մեծ համբավ և ժողովրդականություն վայելեց ոչ միայն իր կուսակցության՝ ՀՅԴ-ի շարքերում, այլև ժողովրդի տարբեր խավերի մեջ։ Անձնական քաջության և հայրենասիրական գործերի շնորհիվ Պ. Տեր-Դավթյանն իրավամբ վաստակեց ժողովրդական հերոսի փառքը, որն արժանապատվությամբ կրեց իր ապրած հետագա կյանքի ընթացքում։

Շուտուփի օպերացիան ավարտվեց հունվարի 20-ին՝ հայկական զինուժի փայլուն հաղթանակով։ Բացելով Գորիս-Կապան խճուղին, հայերն իրենց հսկողության տակ վերցրին 30-ից ավելի գյուղ⁸³։ Ռազմական այդ խոշոր պարտությունից հետո Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարության ռազմական նախարար գեներալ-մայոր Սամեդբեկ Մեհմանդարովը ստիպված էր հրաժարական ներկայացնել⁸⁴։

Այսպիսով՝ սյունեցիների համառ դիմադրության շնորհիվ ձախողվեց թուրք-թաթարական զորամասերի կողմից Զանգեզուրը շրջապատելու ծրագիրը, որով վիժեցվեց մուսավաթական Ադրբեջանի՝ զենքի ուժով լեռնաշխարհը զավթելու համաթուրքական ծրագիրը։

Սակայն դժվարին մարտերը դեռ առջևում էին...

⁸² Տե՛ս Թևոսյան Բ., Նժդեհի հետ կողք-կողքի (Պոռոս Տեր-Դավթյան), «Երեկոյան Երևան», Երևան, 1990, հուլիսի 9, № 151, տե՛ս նաև՝ Միմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1917–1921 թթ., էջ 396–397։

⁸³ Տե՛ս Նժդեհ, Հայ-բոշեիկեան կռիւները, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, Բ տարի, նոյեմբեր, № 1, էջ 116–117, տե՛ս նաև՝ Միքայելեան Ա., Ղարաբաղի վերջին դէպքերը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, Ա տարի, յունիս, № 8, էջ 115։

⁸⁴ Տե՛ս Միմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1917–1921 թթ., էջ 398։

Թուրք-մուսավաթական հրամանատարությունը Արցախի և Զանգեզուրի գրավման համար առաջիկա ռազմական գործողության համար կազմել էր ոճրագործ նոր ծրագիր: Հաշվի առնելով ստեղծված վիճակը, Զանգեզուրի գեներալ-կոմիսար Ս. Մելիք-Յուլյանը 1920 թ. մարտի 20-ին հանդես եկավ զինվորականությանն ու գյուղացիությանը ուղղված կոչով, որում մասնավորապես ասվում էր. «Տաճկա-ադրբեջանեան միութիւնը իր դիւային ծրագիրը առաջ է տանում: ...Ղարաբաղի ազատ լեռների առիծները համարձակ կերպով մերժել են Ադրբեջանի պահանջները և դիմել ապստամբութեան: Այժմ Ադրբեջանը հաւաքելով Մուղանի և Բարգիշաղի վայրենաբարոյ հորդաներին՝ վերջին անգամ փորձում է ճնշել Ղարաբաղը, ոչնչացնել Զանգեզուրը և մեր երկրի փլատակների վրայով միանալ Տաճկաստանի հետ:

Զանգեզուրի հերոսներ, ձեզ եմ դիմում վերջին անգամ և կոչում ի զէն, պաշտպանելու մեր պատմական Զանգեզուր-Ղարաբաղը, որը ծածկած է հայութեան դարավոր կոթողներով, ցողած է մեր փառապանծ նախնիքների արիւնով և ոռոգած ձեր ամենօրեայ աշխատանքի քրտինքով: ...Առանց Զանգեզուր Ղարաբաղի չը կայ Հայաստան»⁸⁵:

1920 թ. ապրիլին բուլղարական Ռուսաստանի զորքերը մտան Այսրկովկաս, և Ադրբեջանն առաջինը դարձավ խորհրդային (1920 թ. ապրիլի 28): Ն.Նարիմանովի ղեկավարությամբ ստեղծված ադրբեջանական խորհրդային կառավարությունը տնտեսական, ռազմաքաղաքական և դիվանագիտական լիակատար աջակցություն ստանալով ռուսական բուլղարական կառավարությունից, հայ ժողովրդի նկատմամբ շարունակեց մուսավա-

միւր...

⁸⁵ Կոչ Զանգեզուրի քաջարի զորքին եւ գիտացիութեան. «Միւնիք», Գորիս, 1920, մարտի 21, № 10:

թականների՝ համաթուրքական, զավթողական հայատյաց քաղաքականությունը⁸⁶:

Զանգեզուրի համար այս ճակատագրական օրերին 1920 թ. մայիսի 12-ին խորհրդային կարգեր են հաստատվում Արցախում: Այս հանգամանքը թևավորեց Զանգեզուրի բուլշևիկներին, որոնք փորձեցին ապստամբություն բարձրացնել ՀՀ իշխանությունների դեմ նաև Զանգեզուրում: Սակայն հակապետական այս ընդվզման փորձը տեղում ճնշվեց⁸⁷:

⁸⁶ Տե՛ս Սիմոնյան Ա., Զանգեզուրի վրա կախված ռազմական ներխուժման սպառնալիքը Ադրբեջանում խորհրդային իշխանության հաստատման առաջին երկու ամիսներին, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 1998, № 2 (95), էջ 18:

⁸⁷ Այստեղ խիստ կարևոր է հետևյալ դիտարկումը: Բանն այն է, որ Միսիանի Բոնակոթ գյուղից հին բուլշևիկ Թովմաս Ադոնցն իր հուշերում անդրադառնալով 1920 թ. մայիսի կեսերին ՀՀ իշխանությունների դեմ ծավալված հակապետական խռովություններին, խիստ սուբյեկտիվ և աղավաղված ներկայացնելով իրական դեպքերը, դրանք որակելով որպես «զինված ապստամբության նախապատրաստում», պատմական իրականության խեղաթյուրմամբ գրում է, թե, իբր, «...Բոնակոթի հարյուր հոգուց բաղկացած զինված ջոկատը ...մտավ Ղարաբիխա: ...Տեղի ունեցան ձերբակալություններ. սկզբում ձերբակալեցինք դաշնակցության տեղական իշխանության ղեկավարներին (միպետ Իսակ Բշտունցին (ճիշտ՝ Իսահակ Բուշտինցյան – Գ.Ս.), հոգբաժնի վարիչ՝ Ներսես Տեր-Միրաքյանին, շրջանի զինվորական հրամանատար Պողոս Տեր-Դավթյանին, կոմիսար Նիկոլայ Օսիպովին (նկատի ունի Գորիս քաղաքից ՀՅԴ անդամ Նիկոլայ Հովսեփյանին – Գ.Ս.) և ուրիշներին» (Ադոնց Թ., Դեպքերը Միսիանի շրջանում (Հին բուլշևիկների հիշողություններ, գիրք Բ, Երևան, 1961, էջ 557): Հետաքրքրական է նշել, որ ժամանակի որևէ այլ հավաստի աղբյուրով չհիմնավորվող փոյն տեղեկությունը տեղ է գտել նաև Ա. Լալայանի պատմահուշագրական աշխատությունում, որում հեղինակը վկայակոչելով ՀԱՄ-ում պահվող արխիվային գործերից մեկը (Ֆ. 201, ց. 1, գ. 41, թ. 11), գրում է, թե, իբր, մայիսի 13-ին բուլշևիկյան զինված ջոկատները «...ձերբակալում են ...դաշնակցության շրջանի զինված ուժերի հրամանատար Պողոս Տեր-Դավթյանին և շրջանային կոմիսար Չաքար Տեր-Ղազարյանին» (Լալայան Ա., Զանգեզուրյան դրվագներ. 1917–1921 թթ. (պատմահուշագրական ակնարկ), Երևան, 1985, էջ 48): Ա. Լալայանի մատնանշած փաստաթուղթն ընթերցելու համար, որի իսկությունն ու հավաստիությունը էապես կարող էր նպաստել հարցի պարզաբանմանը, ՀԱՄ-ում նույնպես ուսումնասիրեցինք վերոնշյալ գործը: Սակայն ամենից ավելի տարօրինակն այն էր, որ 1919 թ. փետրվարի 27-ի թվագրմամբ «Ղարաբաղի հայկական համագումար» վերտառությամբ փաստաթղթում իսպառ քացակայում էր Պողոս Տեր-Դավթյանին վերաբերող որևէ տեղեկություն: Ինչպես տեսնում ենք, մեջբերված

1920 թ. հոկտեմբերի 4-ին 11-րդ Կարմիր բանակի զորամասերը մտան Զանգեզուրի սահմաններից ներս և հաջորդ օրը գրավեցին գավառի կենտրոն Գորիսը⁸⁸: Լեռնավայրում ազդարարվեցին խորհրդային կարգեր: Առաջին իսկ օրից Զանգեզուր մտած բոլշևիկյան ուժերը դաժան բռնարարքների դիմեցին գավառի հայրենասիրական ուժերի դեմ՝ հաստատելով մղձավանջային ռեժիմ: Համընդհանուր էր սպանությունները, ավերն ու թալանը: Քաղաքի ոչ մի հայ ընտանիք զերծ չմնաց բռնարարքներից ու կողոպուտից⁸⁹:

Խորհրդային զորքերը Արցախը խորհրդայնացման ճանապարհով նվաճելուց հետո, երբ մուտք են գործում Զանգեզուր, Սիսիանի մարտական ուժերը Պ. Տեր-Դավթյանի գլխավորությամբ նահանջելով, հանգրվանում են Դարալագյազում Զուլ⁹⁰ գյուղում և մինչև նույն թվականի հոկտեմբեր, այսինքն մինչև խորհրդային իշխանության դեմ բռնկված համաժողովրդական ապստամբությունը, մնում այնտեղ: ՀՅԴ անդամ Զա-

տյալները պարզորոշ խոստում են այն մասին, որ վերոհիշյալ հեղինակները ապստոնելիստությամբ կեղծել են պատմական իրողությունները: Մինչդեռ փաստերը վկայում են, որ որպես զորահրամանատար Պ. Տեր-Դավթյանն իր վճռականությամբ և հաղթական ռազմագործողություններով արդեն իսկ մեծ համբավ էր վայելում Սիսիանի շրջանում, որի խոսքը օրերի ուժ ուներ ազգաբնակչության համար: Հետևաբար, դժվար թե որևէ մեկի համարձակությունը ներքե՝ «...ժողովրդի անվերապահ յարգանքն ու սէրը վայելող անձնուէր մարդուն...» ձեռքակալելու հրաման արձակել, քաջ գիտակցելով, որ կտանաւար արժանի հակահարված:

⁸⁸ Տե՛ս Սիմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1917–1921 թթ., էջ 530:

⁸⁹ Մանրամասն տե՛ս Ազատ Մխչիք: Մև էջեր և փաստեր բոլշևիկների հնգամսեայ գործունեությանից, Գորիս, 1921; Ազատ Մխչիք: Արևոտ գիրք. Պատմական համառոտ տեսություն բոլշևիկյան «սխաղագործության» Զանգեզուրում, Սիսիանում և Ղափանում: Ապստամբական շարժում: Փաստաթղթեր: Կազմող և խմբագիր՝ Ա. Հարությունյան, Երևան, 2007:

⁹⁰ Ջուլը գտնվել է Երևանի նահանգի Շարուր-Դարալագյազի գավառում, Արփա գետի ձախակողմյան վտակ Արտախան գետակի ակունքի շրջանում: Ներկայիս Վայոց ձորի մարզի Վայքի շրջանի Արտախան գյուղն է (տե՛ս Հակոբյան Թ., Մելիք-

քար Յոլյանի հավաստմամբ՝ «1920 թ. յուլիսի սկզբներին, Սովետական զորքերի կողմից Ջանգեզուրը բռնագրավելու հետեանքով, մեր նահանջող ուժերի եւ վտանգուած ժողովրդի համար Դարալագեազը հանդիսացաւ որպէս ապահով թիկունք եւ պատսպարան, ուր անմոռանալի եւ քաջ հայրենասէր Պօղոս Տէր-Դաթեանը վերակազմեց իր տրամադրութեան տակ գտնուող ուժերը...»⁹¹:

Հարկ է նշել, որ չնայած ձեռնարկած պատժիչ գործողութիւններին, Ջանգեզուրը չհանձնվեց: Գ. Նժդեհը տեսնելով, որ Ջանգեզուրի հարցում Խորհրդային Ռուսաստանը պաշտպանում է Ադրբեջանին, շարունակեց պայքարը թուրք-բուլղարական ուժերի դէմ: 1918–1920 թթ. սահմանային խնդիրների հետեանքով առաջացած հայ-ադրբեջանական լարված հարաբերությունների⁹² շրջանում Հայաստանի Հանրապետությունը մտադիր չէր հրաժարվելու բուլղարական Ռուսաստանի կողմից դիվանագիտական բազմաքայլ խարդավանքներով ու դավադրություններով «վիճելի տարածքներ» հայտարարված Հայոց հայրենիքի մի հատվածի՝ ի բնե հայկական Արցախի, Ջանգեզուրի և Նախիջևանի նկատմամբ ունեցած իր իրավունքներից: Ինչպես իրավամբ գրում է ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Արամ Սիմոնյանը, 1920 թ. օգոստոսի 10-ի Հայաստանի ու ՌԽՖՍՀ-ի միջև կնքված Թիֆլիսի համաձայնագրով ««Վիճելի» տարածքների հարցը արևմտյան տերությունների դիվանագիտական ոլորտից վերցվեց և մտցվեց բուլղարական Ռուսաստանի և Խորհրդային

Բախշյան Սո., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի եւ հայրակից շրջանների տեղանունների բառարան (այսուհետ՝ ՀՀԾՏԲ), հ. 4, Երևան, 1998, էջ 423):

⁹¹ Աշխատունի Զ. [Զաքար Յոլյան], Դրուագներ մեր ազատութեան պայքարից, «Հայրենիք», Պոպոլն, 1925, Գ տարի, օգոստոս, № 10, էջ 116:

⁹² Մանրամասն տե՛ս Դուլյան Յու., Հայաստան-Ադրբեջան հարաբերությունների պատմությունից 1918–1920 թթ., Երևան, 2009:

Ադրբեջանի քաղաքական ու դիվանագիտական հարաբերությունների ոլորտը»⁹³։

Զանգեզուրի ռազմաքաղաքական ղեկավարությունը քաջ գիտակցում էր, որ Զանգեզուրի անկումով և այն Ադրբեջանին բռնակցելով միանալու էին թուրքական աշխարհի երկու թևերը՝ Թուրքիան և Ադրբեջանը, և համաթուրքական ծրագրի իրականացման դեպքում Հայաստանի Հանրապետության գլխին կախվելու էր մահացու սպառնալիք։ Ուստի, ռազմաքաղաքական այդ բարդ պայմաններում սյունեցուն այլ բան չէր մնում, քան մեն-մենակ՝ առանց դիսի օժանդակության, վճռականորեն շարունակել գերմարդկային մաքառումը։ Ստեփան Մելիք-Փարսադանյանի (Ստեմել) դիպուկ բնորոշմամբ. «Իրաւ, որ «Սիւնիքը» յետ չի մնում Զէյթունից եւ Սասունից։ Հայաստանում այդ երեք լեռնաշխարհն են կազմում մեր Մայր երկրի ողնաշարը։ Բնական այդ ամրութիւններն են, որ «սիւնեցիներին» դարերից ի վեր ըմբոստութիւն են տուել»⁹⁴։

Այսպիսով՝ ստեղծված պայմաններում, ՀՀ զինվորական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանը կարգադրում է Դրոյին՝ Զանգեզուրն ազատագրել խորհրդային զորքերից։ Նշենք, որ նախքան այդ, 1920 թ. հուլիսի 23-ին Ռ. Տեր-Մինասյանի, Դրոյի և գեներալ-մայոր Մ. Սիլիկյանի մասնակցությամբ Դարալագյազում տեղի ունեցած խորհրդակցությունում որոշվել էր, որ «...Դրոյի զօրամասը և Վայոց Ձորի Ձօր. Մելիք-Մուրադեանին ենթակայ ուժերը շարունակեն յառաջխաղացումը, գրաւեն Նախիջևանն ու շրջանը և շարժեն առաջ, ամբողջացնելով Նախիջևանի գաւա-

⁹³ Միմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1920–1921 թթ., էջ 159։

⁹⁴ Ստեմել [Ստեփան Մելիք-Փարսադանյան], Անդրանիկը «Սիւնեաց աշխարհում», «Ալիք», Թեհրան, 1961, յունուարի 18, № 13, էջ 3։

ոի լրիւ գրատամը»⁹⁵: Ի դեպ, Զանգեզուրը խորհրդային զորքերից մաքրելուց առաջ թիկունքից սպառնացող վտանգը բացառելու նպատակով Նախիջևանը ազատագրելու ծրագրին կողմնակից էր նաև Պ. Տեր-Դավթյանը: Ինչևէ, Դրոն, որպէս զինվորական կատարելով վերադասի հրամանը, ռազմական գործողությունները սկսելուց առաջ, Վայքի շրջանի Ղուշչի Բիլակ գյուղում հուլիսի 30-ին հրավիրում է ռազմական խորհրդակցություն: «Երեկոյեան ժամը 10-ին,- վկայում է խորհրդակցությանը մասնակից Ե. Իշխանյանը,- Դրոն մեզ կանչում է իր մօտ, ներկայ էին Կուռօն, խմբապետ Մարտիրոսը և Պօղոս Տէր Դաւթեանը.

Դրոն հարց է դնում, ինչպէս վարել: Ես կրկնեցի առաւօտեան ասածս, որի վրայ պնդեց Պօղոսը, թէ չպիտի կարողանանք պահել Զանգեզուրը, ուստի պէտք չէ յարձակում գործենք:

– Սակայն արժանապատուութեան խնդիր է դարձած այժմ ինձ համար, ասում է Դրոն: Կենտրոնում, թիւրիմացաբար, պիտի կարծեն, թէ վախեցայ և այդ պատճառով յարձակում չգործեցի»⁹⁶:

Դրոյի հրամանով Պ. Տեր-Դավթյանը մեկնում է Սիսիան, որպէսզի «...տեղացիներին ապստամբեցնի բոլշեւիկների դէմ, լուր տայ Լեռնահայաստան գտնուող Նժդեհին՝ մօտենալ Սիսիանին եւ թիկունքից հարածել թշնամուն... մեր ուժերը Սիսիան մտնելուն պէս»⁹⁷:

Օգոստոսի 1-ին Դրոն Ղուշչի Բիլակից իր զորամասով հանկարծակի հարձակման է անցնում Սիսիան խուժած բոլշեւիկների

⁹⁵ Իշխանեան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ (1917–1920), էջ 635:

⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 639:

⁹⁷ Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան-Քաշգառեցի, Իմ յիշելի յուշերը: Կազմեց՝ Արսէն Մամեան, Թեհրան, 1978, էջ 463:

գորամասի վրա և գրավում Բազարչայ (հենում Ակունք, Բագրատավան, այժմ Գորայք – Գ.Ս.) գյուղը: Մինչ այդ Պ. Տեր-Դավթյանն իր զորաջոկատով (1920 թ. օգոստոսի դրությամբ Դրոն իր տրամադրության տակ ուներ 1300, իսկ Պ. Տեր-Դավթյանը՝ 120 զինվոր)⁹⁸ Սիսիանի գյուղերից դուրս էր քշել հակառակորդի հետևակ զնդերին⁹⁹: Դրոյի զորամասն ու Պ. Տեր-Դավթյանի գլխավորած զորաջոկատները համատեղ ուժերի սրընթաց հարվածների տակ Կարմիր բանակին ստիպում են նահանջել դեպի Գորիս¹⁰⁰: Օգոստոսի 2-ին գրավվում է նաև Գորիսը¹⁰¹: Սակայն այդ հաջողությունը կարճատև եղավ: Ստանալով օժանդակ ուժեր, Կարմիր բանակը օգոստոսի 7-ին վերագրավում է նախ Գորիսը, ապա՝ Սիսիանը¹⁰²:

Նախքան Պ. Տեր-Դավթյանի՝ հետագա գործունեության լուսաբանմանն անցնելը, միջանկյալ պատասխանենք այն հարցին, թե նա զինվորական ի՞նչ կոչում է ունեցել: Նախընթացում նշեցինք, որ զինվորական ուսումնարանն ավարտելուց հետո Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Պ. Տեր-Դավթյանն արդեն ստացել էր պորուչիկի աստիճան: Այս առումով վկայակոչենք Պ. Տեր-Դավթյանի և Ե. Իշխանյանի միջև 1920 թ. սեպտեմբերի 2-ին՝ Դարալագյազում տեղի ունեցած զրույցը, որը տեղ է գտել վերջինիս հուշերում: «Սեպտեմբերի 2-ին Պողոսը

⁹⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 173, թ. 1, տե՛ս նաև ֆ. 200, ց. 1, գ. 441, թ. 156, տե՛ս նաև՝ Հարությունյան Ա. Գարեգին Նժդեհի 1921 թ. Թավրիզի դատապարտությունը (ըստ նորահայտ վավերաթղթերի), Երևան, 2001, էջ 7:

⁹⁹ Տե՛ս Խմբավետ Մարտիրոս Աբրահամեան-Բաշգառնեցի, Իմ յիշելի յուշերը, էջ 463:

¹⁰⁰ Տե՛ս Գևորգյան Հ., Դրո, էջ 433:

¹⁰¹ Տե՛ս Գեորգեան Վ., Լեռնահայատուների հերոսամարտը (1919–1921), էջ 66:

¹⁰² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 67–68, տե՛ս նաև՝ Ազատ Անկախ և Միացյալ Հայաստանի վերջին օրերը (Անհայտ գրողի օրագիրը): Կազմ. հեղ.՝ Ս. Հարությունյան, Երևան, 1992, էջ 71:

գալիս է Զուլից, հրամանատարութիւնը թողնելով դափանցի գլխապետ Սմբատ Թորոսեանին, կարճ ժամանակով Երևան գնալու տեսնելու իր նշանածին ու եղբօրը՝ Յարութիւնին: Սմբատ Թորոսեանը մեր լաագոյն սպաներից մէկն էր:

- Ախպեր, չափազանց անյարմար վիճակում եմ զգում ինձ, ես պարուշիկ եմ (տեղակալ), իսկ Սմբատը կապիտան (գլխապետ)¹⁰³, ես զօրամասի հրամանատարն եմ, իսկ կապիտան Թորոսեանը ինձ ենթակայ իմ զօրամասում: Սմբատը մեր արժանատի, խիզախ և թասիբով զինուորականներից մէկը՝ կապիտան, պարուշիկի հրամանատարութեան ներքո՞յ. եղա՛ւ: Հրահանգ տալուց ճնշում եմ, ուստի հետը այնպիսի տօնով եմ խօսում, որ չվիրաւորի: Սմբատը մի քանի տարով փոքր է ինձնից և իբրև տարիքով մեծ է վերաբերում ինձ հետ: Էհ, ինչևէ, մի կերպ կանենք, եօլա կերթանք»¹⁰⁴:

Երևան հասնելուց հետո Պ. Տեր-Դավթյանը տեղեկանում է, որ Ե. Իշխանյանը գրութային էր ուղարկել ՀՀ զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանին՝ իրեն գլխապետի աստիճան շնորհելու համար¹⁰⁵: Նկատենք, որ Մազրա գյուղից 1920 թ. հոկտեմբերի 13-ին Գ. Նժդեհին ուղարկած նամակում Պ. Տեր-Դավթյանն իր կոչումը դեռևս նշում էր՝ տեղակալ (պորուշիկ)¹⁰⁶: Կապիտանի կոչումը նա թերևս ստացել է հոկտեմբերի վերջերին:

¹⁰³ Հայաստանի Առաջին հանրապետության շրջանում (1918–1920 թթ.) զինվորական աստիճանակարգում կապիտանը հավասարագոր էր գլխապետի կոչմանը (տե՛ս Զօրական կանոնադրքերի թարգմանութիւն. «Ռազմիկ». Երևան, 1920. մայիսի 15, № 1):

¹⁰⁴ Իշխանեան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ (1917–1920), էջ 670:

¹⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում էջ 673:

¹⁰⁶ Տե՛ս Պէտրզեան Վ., Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919–1921), էջ 94:

Անշուշտ, այս փոքրիկ հուշ-ակնարկում մեկ անգամ ևս դրսևորվում է Պ. Տեր-Դավթյանի ոչ միայն պարզ ու շիտակ բնավորությունը, այլև անսահման համեստությունը:

Ինչևէ, հետևենք դեպքերի զարգացմանը: Չնայած բուլնիկների ձեռնարկած պատժիչ գործողություններին, լեռնավայրը դիմեց ապստամբության: Ինչպես նշում է Ս. Վրացյանը. «Սոփ, բռնութեան ու թալանի վրա հիմնած իշխանութիւնն, ի հարկէ չէր կարող յարատեւել Չանգեզուրում: Գիւղացիութիւնը շատ շուտով համոզւեց, թէ ինքը խաբած է, եւ սկսեց միջոցներ որոնել ստեղծած դժոխային կացութիւնից դուրս գալու համար: Գիւղերի երիտասարդութիւնը համարեա ամէն տեղ հալածական՝ քաշւել էր լեռները կամ ապաստան գտել Դարալագեազում: Նա գլուխ բարձրացնում բուլնիկների դէմ»¹⁰⁷:

Գ. Նժդեհի՝ հոկտեմբերի 5-ին Կապանի ժողովրդին ուղղված կոչից հետո, առաջինը խուստուփյան բարձրունքներից ապստամբության դրոշ պարզեց Կապանը: Բուլնիկյան զորամասերին այլ բան չէր մնում, քան նահանջել Գորիս: Հոկտեմբերի 10-ին ազատագրված էր ամբողջ Կապանը¹⁰⁸: Անհաջողություն կրեցին նաև Սիսիանի ուղղությամբ կովող բուլնիկյան ուժերը: Կապանցիների օրինակով ապստամբեցին Սիսիանի ընդհատակյա ուժերը՝ Գ. Նժդեհի անձնուրաց զինակից, նրա աջ թևը համարվող Պ. Տեր-Դավթյանի գլխավորությամբ: Նշենք, որ 1920 թ. սեպտեմբերին՝ թուրք-հայկական պատերազմն սկսելուն պես, Դրոն մեկնել էր ռազմաճակատ և Վայոց ձորում նրան՝ իբրև զորամասի հրամանատարի փոխարինում էր Պ. Տեր-

¹⁰⁷ Լրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետությունը, էջ 548:

¹⁰⁸ Տե՛ս Գեորգեան Վ., Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921), էջ 88-90:

Դավթյանը¹⁰⁹: Ս. Վրացյանի վկայության համաձայն՝ «Սիսեանի շարժման գլուխը կանգնեց Խոտանանցի սպա Պողոս Տեր-Դաթեանը՝ մի անձնագրի ու գաղափարական երիտասարդ, որ լայն ժողովրդականութիւն էր վայելում իր շրջանում»¹¹⁰: Ապստամբությունը նախապատրաստելու նպատակով, Պ. Տեր-Դավթյանը Ջուլում հոկտեմբերի 5-ին հրավիրում է խորհրդակցություն, որտեղ որոշվում է. «...կապ հաստատել հրամանատար Գ. Նժդեհի, Սիսեանի եւ Ջանգեզուրի բնակչութեան հետ եւ բարձրացնել ապստամբութեան դրօշակը»¹¹¹: Միաժամանակ, բնակչության տրամադրությունները շոշափելու նպատակով Պ. Տեր-Դավթյանը «...քանի մը վստահելի անձեր թողուցիկներով կը դրկէ Սիսեանի գիւղերը ժողովուրդի տրամադրութեան մօտէն ծանոթանալու եւ զինուորութիւնը կազմակերպելու նպատակով»¹¹²:

Տեղեկություն ստանալով, որ Գ. Նժդեհի գլխավորությամբ Կապանն ազատագրված է, և որ Սիսիանի զինական ուժը կազմ ու պատրաստ է՝ Պ. Տեր-Դավթյանը ռազմակայան Ջուլից՝ հոկտեմբերի 12-ին 200 մարտիկներով անցնում է Սիսիանի գյուղերը, ուր նրան են միանում ամբողջ գյուղացիությունը և տեղի՝ զինական ուժը¹¹³: Մազրա գյուղից հոկտեմբերի 13-ին Գ. Նժդեհին ուղարկած նամակում Պ. Տեր-Դավթյանը հայտնում էր հետևյալը. «Ամսիս 11-ին ժամը 6-ին ես իմ զօրախմբով մեկնեցի՝ Ջուլից Դալաչաղ գիւղը, նպատակ ունենալով գրաւելու Մեծամասնականների կողմից թողած գիւղերը համաձայն Սիսեանի ժողովու-

¹⁰⁹ Տե՛ս Սիմոնյան Ա., Ջանգեզուրի գոյամարտը, 1917–1921 թթ., էջ 656, տե՛ս նաև՝ Գևորգյան Հ., Դրո, էջ 445:

¹¹⁰ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւնը, էջ 548:

¹¹¹ Տե՛ս Գևորգեան Վ., Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919–1921), էջ 95–96:

¹¹² Նույն տեղում, էջ 95:

¹¹³ Տե՛ս Ազատ Մխիթր: Արմատ գիրք: Կազմող և խմբագիր՝ Ա. Հարությունյան, Երևան, 2007, էջ 82–83:

դի ցանկութեան: Շրջակայ գիւղերը ուղարկուած մարդիկ հաղորդեցին, որ գիւղացիութիւնը գրգռուած է Մեծամասնականներու դէմ եւ սպասում է ընդհանուր ապստամբութեան:

Ղալաչաղ, Մագրա, Կարակլիս, Բելեակ արդեն գրառուած է իմ զօրքերով: Մնացած գիւղերը բացի Անգեղակոթից եւ Բազարչայից տրամադրել են ինձ իրենց զինուած ուժերը»¹¹⁴: Անպատասխան թողնելով Անգեղակոթից բոլշևիկյան հրամանատարութեան՝ հանձնվելու վերջնագիրը, Պ. Տեր-Դավթյանը հոկտեմբերի 14-ին հուժկու գրոհով կարողանում է շրջանի ողջ տարածքը մաքրել խորհրդային զօրքերից և վերագրավել Սիսիանը¹¹⁵: Ավելին, Սիսիանի կողմից Տաթևի տարածքներ մտած զանգեզուրյան զորամասերը Պ. Տեր-Դավթյանի գլխավորությամբ հոկտեմբերի 18-ին թիկունքից հարվածեցին Տաթև-Հալիձոր-Գորիս ճանապարհով խուճապահար նահանջող բոլշևիկյան զօրքերին¹¹⁶: Ինչպես ասվում է վավերագրում. «Միաժամանակ փորձառու և հմուտ սպա Տեր-Դավթյանը թշնամիներին հանկարծակիի բերելու համար առանձին ճանապարհով առաջ անցնելով՝ տաք ճակատամարտից հետո գրավում է Եայջին (այժմ՝ Հարժիս – Գ.Ս.), որտեղից անցնում է Տաթև՝ կամենալով միանալ Սպարապետ Նժդեհին»¹¹⁷: Գ. Նժդեհի հավաստմամբ՝ «Ըստ տրուած մարտագրի՝ Սիսեանի ուժերը շարժում են դէպի Ուշթափա-

¹¹⁴ Տե՛ս Գեորգեան Վ., Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919–1921), էջ 95:

¹¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 83, տե՛ս նաև՝ Գեորգեան Վ., Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919–1921), էջ 95: 2. Աշխատունի [Զաքար Յոյան], Դրուագներ մեր ազատութեան պայքարից, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, Գ տարի, օգոստոս, № 10, էջ 116: Զանգեզուրի հերոսամարտը, «Յառաջ», Երևան, 1920, նոյեմբերի 27, № 261: Ազատ Սիւնիք: Արևոտ գիրք. Պատմական համառոտ տեսություն բոլշևիկյան «սխրագործության» Զանգեզուրում, Սիսիանում և Ղափանում: Ապստամբական շարժում: Փաստաթղթեր, էջ 86:

¹¹⁶ Տե՛ս Միմոնյան Ա., Զանգեզուրի զոյամարտը 1917–1921 թթ., էջ 675:

¹¹⁷ Ազատ Սիւնիք: Արևոտ գիրք, էջ 86:

լար,¹¹⁸ Ղարաքլիս-Գորիս խճուղիով, եւ լուսաբացին հարուածում են թշնամուն՝ թիկունքից»¹¹⁹: Գողթանի կառավարիչ Աշոտ Մելիք-Մուսայանից ստացված հաղորդագրության հիման վրա «Մշակը» հաղթական այդ մարտերի մասին գրում էր. «Թշնամու նպատակն էր միացնել Նախիջևանը Ադրբեջանին՝ Ալիաթ ու Զուլֆա երկաթուղագիծը գրաւելով: Հայ գիւղացիութիւնը կռում էր 9000 բօլշեւիկ զինուորների դէմ: Հոկտեմբերի 19-ից մինչև նոյեմբերի 6-ը Սիսիանի, Գէնվագի, Գողթանի, և Օրդուբադի զօրաճակատների վրայ հայ քջարի գիւղացիութիւնը վանել է թշնամու 14 ուժեղ հարձակումներ: Այդ կռիւների մէջ թշնամին թողեց 1800 սպանուած, 600 գերի, 67 գնդացի, 400 ձի, շատ ռազմամթերք և ուտելիք: Թշնամին յետ է մղուել Զանգեզուրի հողաբաժնից»¹²⁰:

Ռազմական այդ հաջողություններից հետո Պ. Տեր-Դավթյանն իր զորամասով անցավ Տաթև և Գ. Նժդեհին միանալու նպատակով շարժվեց Կապանի ուղղությամբ: Ճանապարհին՝ Մալրաշ (այժմ՝ Քաշունի – Գ.Ա.) գյուղում, հանդիպում է բոլշևիկյան մի զորամասի և կռվի բռնվում: Վերջիններիս փախուստի մատնելուց և բավական ռազմամթերք գրավելուց հետո Պ. Տեր-Դավթյանն անցնում է Խոտանան գյուղ, ուր և միանում է Գ. Նժդեհին և ստանալով նոր հրահանգներ մի քանի օր անց վե-

¹¹⁸ Ուշթափալար-Եռաբլուրը գտնվում է համանուն սարավանդի սահմանային շրջանում՝ Գորիս քաղաքից արևմուտք, Շինուհայր գյուղից 7 կմ հյուսիս-արևմուտք, Հարժիս գյուղից՝ 4 կմ հյուսիս-արևելք: Ամենաբարձր զագաթը ճանապարհի աջ կողմում գտնվող Հարժիսի սարն է (2274 մ), այնուհետև՝ Ուղբլուրը (2216 մ), ապա՝ Քարասարը (2192 մ): Սարահարթի կենտրոն անցնում է Նախիջևան-Սիսիան-Գորիս-Շուշի-Պարտավ հնուց ի վեր հայտնի ճանապարհը (տե՛ս Լիսիցյան Ստ., Զանգեզուրի հայերը, Երևան, 1969, էջ 44, 92):

¹¹⁹ Նժդեհ, Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտին, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1924, Բ տարի, ապրիլ, № 6, էջ 118:

¹²⁰ Դրութիւնը Զանգեզուրում, «Մշակ», Թիֆլիս, 1920, դեկտեմբերի 2, № 151:

րադառնում է Սիսիան, որտեղից բուշևիկյան զորքերը նահանջել էին Գորիս¹²¹։

Այդ օրերին Պ. Տեր-Դավթյանը հրամանատար էր բառի լայն իմաստով։ Գոտեպնդված վերոնշյալ հաղթանակներով, վստահ իր զորամասի մարտական ուժին, նա Գ. Նժդեհին նամակով հայտնում է՝ Գորիս քաղաքը վերագրավելու նպատակադրության մասին, ակնկալելով վերջինիս համաձայնությունը։ Սակայն Նժդեհը հոկտեմբերի 27-ի պատասխան նամակում աննպատակահարմար էր գտնում տվյալ պահին վերագրավել Գորիսը։ Հիմնավորելով, որ դրա համար անհրաժեշտ է՝

«1. Առանց ուշացնելու ունենալ բավականին կանոնավոր ու զգալի զինված ուժեր, այնքան, որ քաղաքը գրավելուց հետո այդ ուժերի մի մասով «կարողանանք ամրացնել և մեր ձեռքին պահել Զաքուղի մեր հին դիրքերը»¹²²։

2. Բուն Զանգեզուրի ժողովուրդը հետևի Ղափան-Սիսիանի օրինակին. «թոթափի սովետա-ադրբեջանական լուծը», իր միջից արմատախիլ՝ անի բոլոր կոմունիստական տարրերին, վճռականորեն կանգնի իր սահմանների վրա՝ «միշտ պատրաստ՝ դիմագրավելու թշնամու բոլոր տեսակի փորձերին ու խաղերին»¹²²։

Ապստամբությունը ճնշելու և սյունեցիներին վերջնականապես ծնկի բերելու նպատակով ջախջախված բուշևիկյան զորամասերին փոխարինելու են գալիս նորերը։ 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատարության որոշմամբ շուրջ 6000 հետևակ և 2000 հեծյալ զորաբանակ Պյոտր Կուրիշկոյի հրամանատարությամբ

¹²¹ Տե՛ս Ազատ Մխնիք։ Արևոտ գիրք, էջ 86։

¹²² Միմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1917–1921 թթ., էջ 683։

յամբ Ադրբեջանից ուղարկվեց Զանգեզուր¹²³: Այդ հզոր խմբավորմանն էր կցվել նաև Զավալ փաշայի գլխավորած 1200 թուրք ասկյարներից բաղկացած զորագունդը (ունեւ 4 թնդանոթ, 40 գնդացի),¹²⁴ որը Արցախ-Զանգեզուրի, այն է հայկական բնակավայրերով պետք է անցնէր Նախիջևան, այնտեղից՝ Թուրքիա՝ քեմալական շարժմանը միանալու համար¹²⁵: Սակայն խմբավորման հրամանատար Կուրիշկոն հոկտեմբերի 29-ին Գորիս ժամանելուց հետո որոշեց թուրքական գնդին ևս մասնակից դարձնել ռազմական գործողություններին: Բուլճիկները թուրքական գնդի ամենաակտիվ աջակցությամբ շարունակեցին հակահայ քաղաքականությունը. հայտնի գործիչների սպանություններն ու կոլդպուտը ոչ մի օր չդադարեցին քաղաքում¹²⁶:

Զանգեզուրյան վաշտերը հարկադրված եղան թուրք-բուլճիկյան զորամիավորումների դեմ վերսկսել ծանր մարտերը: Այդ ծանր օրերին Զանգեզուրի բոլոր շրջանների զորահրամարանատարները գտնվում էին սերտ կապի մեջ և թուրք-բուլճիկյան զորքերի դեմ մղված պայքարը ընդունել էր համաժողովրդական բնույթ: Արյունահեղ մարտերում զանգեզուրյան վաշտերին հաջողվեց բոլոր ճակատներում փայլուն հաղթանակ տանել: Արժանվույնս գնահատելով այդ ժամանակահատվածում սյունեցիների մղած համառ մարտերի դերն ու նշանակությունը, մասնավորապես Գ. Նժդեհի և Պ. Տեր-Դավթյանի անգնահատելի ծառայությունը Զանգեզուրի հերոսամարտում, Ս. Վրացյանը գրում էր. «Ամբողջ ժողովուրդը մի մարդու պէս ուռքի է կանգնում իր գոյութիւնը պաշտպանելու համար: Կուում են եւ ծերերը,

¹²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 688:

¹²⁴ Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 1920, նոյեմբերի 10, № 246:

¹²⁵ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետությունը, էջ 549:

¹²⁶ Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 1920, նոյեմբերի 10, № 246:

եւ կանայք եւ երեխաները, կռում են բահերով ու քարերով: Տեղի են ունենում յամառ ու յուսահատական կռիւներ: Ժողովրդին առաջնորդում են երկու սիրած հերոսներ՝ Գ. Նժդեհն ու Պ. Տէր-Դաւթեանը եւ օգնում են՝ խստաունչ ձմեռը, մութ գիշերները ու խոր ձորերը, որոնցից այնպէս սարսափում են ռուս զինուորները»¹²⁷:

Զանգեզուրի զինյալները անօրինակ սխրանքներով համառ դիմադրություն կազմակերպեցին հատկապես Սիսիանի տարածք ներխուժած թուրք-բուլշևիկյան զորքերի դեմ: Թուրքական գունդը որքան առաջանում էր դեպի Նախիջևանի սահմանը, հայկական գյուղերում թալանը, նորանոր սադրիչ և սանձարձակ գործողություններն ավելի սանձարձակ էին դառնում: Ծանր վիճակ էր ստեղծվել հատկապես Ուզ (այժմ՝ Ոյծ – Գ.Ս.) և Ղարաքիլիսա գյուղերի համար:

Պ. Տէր-Դավթեանը լուր ստանալով թուրքական զորամասի ռազմարշավի մասին, իր հեծյալ ջոկատով շտապում է կասեցնել թվական գերակշռություն ունեցող թշնամու առաջխաղացումը: Նոյեմբերի 5-ին օգտվելով թանձր մառախուղից, Պ. Տէր-Դավթեանի մարտիկները, նրանց միացած գյուղերի աշխարհազորայիները սրընթաց գրոհով Ուզ գյուղի մոտակայքում հարձակվում և թևանցումով նեղն են գցում թշնամուն: Օրհասական այդ պահին Սիսիանի ինքնապաշտպանական ուժերին օգնության են հասնում Զիմանքենդ գյուղից (այժմ՝ Ուրցաձոր – Գ.Ս.)¹²⁸ Զանգեզուր վերադարձած գորիսեցի մարտիկները: Վերջիններս, Գորիսը Կարմիր բանակի զորքերի կողմից գրավելու օրը (1920 թ. հուլիսի 5), հեռացել էին քաղաքից և երեք ամիս

¹²⁷ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետությունը, էջ 549:

այդտեղ մնալուց հետո վերադարձել ու Սիսիանում միացել էին Պ. Տեր-Դավթյանին զո-րամասին: Դեպքերի ժամանակակից Զաքար Յոլյանը ՀՅԴ անդամ Վանո Խանզադյանին նվիրած հուշ-ակնարկում գրում է. «-Յուլի-սին, 1920 թ., բուլշեիկների Ղարաբաղից Գորիս ներխուժման հետեանքով՝ Վանօս շատերի հետ նահանջում է Չումանքեանդ (Ջուլի ձորերը): ...իր հորեղբոր (իմա՝ ՀՅԴ անդամ Արտեմ Խանզադյանի - Գ.Ս.) խմբի հետ, վերադառնում է Սիսիան եւ միանում քաջակորով Պ. Տեր-Դավթեանի զօրամասին»¹²⁹:

Ինքնապաշտպանների համար նահանջի ճանապարհ չկար: Թշնամու վրա սկսում է կարկուտի պես գնդակներ տեղալ: Պ. Տեր-Դավթյանի գլխավորությամբ քաջարի մարտիկները մի քանի անգամ գրոհում են թշնամու դիրքերը: Ոմանք անգամ վիրավոր վիճակում էին շարունակում մարտը: Պ. Տեր-Դավթյանը, արհամարհելով վտանգը, ձի հեծած, դիրքից դիրք է նետվում և քաջալերում իր կտրիճներին՝ ամուր պահել դիրքերը: Յավոք, կռվի թեժ պահին գլխից վիրավորում է Պ. Տեր-Դավթյանը,¹³⁰ որն «...առանց ուշ դարձնելու իր հավատարիմ զինվորների թախանձանքին՝ խիզախությամբ առաջ է անցնում կռվի ամենատաք վայրը»¹³¹: Գնդակը ծակել էր նրա աջ հոնքը վերևի մասում, կոտրել ոսկորը:

Պ. Տեր-Դավթյանին ժամանակավորապես փոխարինում է անգեղակոթցի քաջ խմբապետ Սարգիսը, ով մարտը հաղթական ավարտին է հասցնում: Երեքժամյա կռվում չարանենգ

¹²⁸ Գտնվում է ՀՀ Արարատի մարզում: Ուրցաձոր է վերանվանվել 1975 թ. հունվարի 1-ին (տե՛ս ՀՀՍՏ, հ. 5, Երևան, 2001, էջ 217):

¹²⁹ **Աշխատունի Ա.** [Զաքար Յոլյան], Վանօ Խանզադեան (Նրա մահւան 40-օրեակի առթիւ), «Ալիք», Թեհրան, 1962, հոկտեմբեր 11, № 218:

¹³⁰ Տե՛ս Ազատ Սիւնիք: Արնոտ գիրք, էջ 86-87:

¹³¹ Ազատ Սիւնիք: Արնոտ գիրք, էջ 86:

թշնամին ցանկանում էր թեկուզ մեծ կորուստներ տալու գնով առաջանալ, բայց ինքնապաշտպանները ցուցաբերելով համախմբվածություն ու կազմակերպվածություն, հաջողությամբ հարվածում ու ջախջախում էին նրան: Բոլշևիկներն ու ասկյարները չդիմանալով արիաբար կռվող ինքնապաշտպանների անընդհատ գրոհներին, տալով 100-ի չափ սպանված ստիպված իրիկնադեմին բռնում են նահանջի ճանապարհը¹³²: «Յառաջ» օրաթերթի տեղեկացմամբ՝ «...հեռագրային տեղեկությունների համաձայն Սիսիանում Ղարաքիլիսա գիւղի մօտ, բոլշևիկները միացած տաճիկների հետ, յարձակել են տեղական ժողովրդի վրայ, Ուզ գիւղի մօտ: Տեղական ազգաբնակչությունը նրանց լաւ ջարդ տալուց յետոյ քշել է մինչև Ու-Թափլար»¹³³:

Այդ օրվա կռիվների մասին փաստագրական արժեքավոր հուշեր է թողել Պ. Տեր-Դավթյանի գորաջուկատի զինվոր, մասնագիտությամբ բժիշկ գորիսեցի Սամսոն Շալունցը: Ըստ նրա՝ «Թուփսպը սար ու ձոր էր բռնել. չէիր հասկանում՝ որտեղ ես, որտեղից են կրակում, որտեղ է թշնամիդ, որտեղ՝ բարեկամդ: Բայց պանիկա [խուճապ] չկար, հերոս հրամանատար ունեինք: Քիչ էինք, թշնամին՝ շատ: Դիմացներս լավ զինված ռուսներ և թուրքեր էին: Պողոս Տեր-Դավթյանը կենտրոնում էր, սիրուն, ջահել, վախ չունեւ գնդակից: Ճապոնացիների դեմ էր կռվել, Բաքուն էր պաշտպանել, ասում էր՝ տղանե՛ր, ձեր ցավը տանեմ, դռնա՛ն կացեք, մտքներովդ չանցնի՛ նահանջեք: Շղթա կազմեք, թող չիմանան, որ քիչ ենք: Մեր ետևում մայրեր, քույրեր, երեխաներ են: Համբերող կլինեք, ավելորդ չկրակեք, թո՛ղ մոտե-

¹³² Տե՛ս Թևոսյան Բ., Նժդեհի հետ կողք-կողքի (Պողոս Տեր-Դավթյան), «Երեկոյան Երևան», Երևան, 1990, հուլիսի 9, № 151:

¹³³ «Յառաջ», Երևան, 1920, նոյեմբերի 17, № 252:

նան, նոր կրակեք: Մեր սարերը սրանց գերեզմանը պիտի դառնան:

Ափսո՛ւ: Շատ ափսոս: Ուզի կռիվը վերջինն էր: Էդ ինչո՞ւ մոռացան նրան, ինչո՞ւ ուրացան: Աչքերիս առաջ է հրամանատարը: Մոսինի գնդակը խոցել էր քունքոսկրը: Օրեր կռիվ տվեց մահվան դեմ: Դժվար փրկեինք նրան էն ժամանակվա պայմաններում»¹³⁴:

Հիրավի, Ուզի հերոսամարտը մի գեղեցիկ էջ է հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Այն էլ ավելի բարձրացրեց սյունեցու պալքարի ոգին և ցույց տվեց, որ նա գիտի պաշտպանել իր մարդկային ու ազգային արժանապատվությունը, գերադասում է մեռնել, քան հանձնվել թշնամու ողորմաձությանը: Որևէ կասկած լինել չէր կարող, որ եթե թուրք-բուլղարական զորքը Պ. Տեր-Դավթյանի գլխավորած ինքնապաշտպանական ջոկատների կողմից չստանային արժանի հակահարված, ապա սպանդի, թալանի և ավերակույտերի կվերածեին Սիսիանի շրջանը:

Պ. Տեր-Դավթյանի երիտասարդ մարմինը Բռնակոթում տեղակայված բժշկական կայանում¹³⁵ պալքարում էր մահվան դեմ, սակայն՝ ապարդյուն: 1920 թ. նոյեմբերի 20-ին¹³⁶, 40 տարեկան հասակում կյանքից հեռանում է կապիտանի աստիճանի հասած լեռների արծիվը, սյունեցիների, մասնավորապես՝ սիսիանցիների անվերապահ հարգանքն ու սերը վայելող անձնվեր ռազմիկը, ով անմնացորդ նվիրումով ծառայեց հայրենիքին: Նրա զինակից ընկերներից ՀՅԴ անդամ Բաշգառնեցի Մարտիրոսի դիպուկ քննազգրմամբ՝ «Կապիտան Պողոս Տեր Դավթեանը Լեռ-

¹³⁴ Մմբառյան Գ., Սյունիք. Պատմություն և հիշողություն, էջ 311:

¹³⁵ 1920 թ. դրությամբ Սիսիանի շրջանում գործող միակ բժշկական կայանը գտնվում էր Բռնակոթում (տե՛ս «Միսնիք», Գորիս, 1920, յունուարի 1, № 1):

¹³⁶ Միսնիքյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1917–1921 թթ., էջ 714:

նահայաստանի Խոտանան գիւղից էր, մեր լաագոյն սպանե-
րից. հայրենասէր, անձնագրի, չարքաշ կեանք վարող: Խաղաղ
ժամանակ գառ էր, իսկ կռի դէպքում՝ առիւծ»¹³⁷:

Ի նշան երախտագիտության, հերոսի դին գինակից ընկեր-
ները չհանձնեցին դիակառքին, այլ նոյեմբերյան դառնաշունչ
օրերին Բռնակոթ գյուղի բժշկական հենակետից մինչև հայրենի՝
Վերին Խոտանան գյուղ, ավելի քան 60 կմ իրենց ուսերի վրա
տարան դագաղը¹³⁸ և դեկտեմբերի 4-ին մեծ պատվով ամփոփե-
ցին գյուղի գերեզմանատանը¹³⁹:

Պ. Տեր-Դավթյանի մահը մեծ վիշտ է պատճառում Սյունյաց
լեռնաշխարհին: Սյունեցին միահոյզ և խուլ զսպոմով արտա-
սվեց, արտասվեց իրենից հափտենապես բաժանվող անմահա-

¹³⁷ **Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամնան-Քաջգառնեցի**, Իմ յիշելի յուշերը,
էջ 463:

¹³⁸ Դագաղը տեղափոխող բռնակոթիցի զինվորների թվում են եղել նաև Արտո
Բաղանը և հենյալ հարյուրյակի հրամանատար Երվանդ Աղայանը: Ի դեպ, նվիրյալ
զինվոր Արտո Բաղանը մինչև կյանքի վերջին օրը իր մահճակալի գլխավերևում
փակցված է պահել սիրելի հրամանատարի լուսանկարը (տե՛ս http://www.sisianmuseum.am/free.php?lng=2&parent_id=22):

¹³⁹ Տե՛ս **Սողոմոնյան Զ.**, նշվ. աշխ., էջ 17: Նկատենք, որ 1930-ականների
կեսերից երկրում տիրող համատարած բռնությունների պայմաններում պղծվել և
անհետացել են ազգային գործիչների գերեզմանաքարերը: Պատմաբան Գ. Մմբա-
տյանի հավաստմամբ՝ «Վերին Խոտանանում 30-ականներին կարող էր պղծվել ու
անհետանալ Միսիանի զինված ուժերի հրամանատար Պողոս Տեր-Դավթյանի
գերեզմանը: Լուրեր էին պատվում, որ էնկավեղեի հերոսները գյուղ են գալու՝
ծողովրդական հերոսի շիրմին դրված լուսանկարով հուշաքարը տապալելու և
անհետացնելու: Գերեզմանատուն ներխուժած քնիստները հուշաքարը չգտան:
1953-ին՝ Ստալինի մահից հետո, մի օր՝ լուսաբացին, հուշաքարն հայտնվեց գերե-
զմանաթմբին... ամբարում, ախոռում, ցորենի մեջ. խոտի, ծղոտի դեզերում, երկար
սալասելուց հետո»: 50-ականների վերջին կրկին անհետացավ: Աղբբեջանցիները բո-
ղոքել էին, որ Տեր-Դավթյանի շիրմաքարը նացիոնալիզմ է քարոզում: Մեկ տարի
տեղաշրջի ծաղրերում պահվելուց հետո կանգնեցվեց իր տեղում» (**Մմբատյան Գ.**,
Երկաթե վարագույրից այս կողմ, էջ 173-174): Պ. Տեր-Դավթյանի շիրմաքարը փր-
կողներն էին նրա եղբայրների զավակները: Հայրապետի որդի՝ Քրիստափոր Սո-
ղոմոնյանը և Գրիգորի դուստր՝ Վարինկան (տե՛ս նույն տեղում, էջ 174):

նուն զավակի համար, որ խոստացել էր, սակայն, իր ժողովրդից երբեք ու երբեք չբաժանվել...

Թաղման ժամանակ արտահայտվող բոլոր ընկերներն իրենց խոսքի մեջ անդրադարձան հանգուցյալ ընկերոջ ունեցած մարդկային, ազգային և կուսակցական բարձր նկարագրին: Արցունքն աչքերին դամբանական է ասել նաև նրա զինակից, գաղափարակից ու սրտակից ընկեր Գ. Նժդեհը: Խոսքը տանք Բ.Սողոմոնյանին, որի հուշապատում-օրագրում ասվում է. «Հանդիսավոր լուրջամբ հերոսի շիրիմի վրա խոնարհվեցին իր մարտական ընկերները: Գարեգին Նժդեհի աչքերում ափցունքներ երևացին: Իր ելույթում ասաց. կոտորվեց իմ աջ թևի բազուկը, գնաց Զանգեզուրի արծիվը, լեգենդար հրամանատարը, ժողովրդական ինքնապաշտպանության հերոսներից հերոսը, հայ ժողովրդի հավատարիմ զավակը: Գնա անվեհեր քաջերից քաջ Պողոս: Կգա ժամանակ, որ Զանգեզուրի ժողովուրդը քո գերեզմանի վրա ուխտ կգա»¹⁴⁰: Այս խոսքերն իրենց բովանդակությամբ լավագույն բնութագիրն են Պ. Տեր-Դավթյանի, որպես ինքնապաշտպանության կազմակերպչի ու հրամանատարի, ինքնին վկայում են նրա ունեցած մեծ հեղինակության և հատ-

¹⁴⁰ Սողոմոնյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 17: Անշուշտ, Գ. Նժդեհի խոսքերն իրականության դարձան: Երախտապարտ սիսիանցիները Զանգեզուրի հերոսամարտի 90-ամյակի առիթով Միսիանի Ն. Ադունցի անվան պատմության թանգարանի նախաձեռնությամբ (տնօրեն՝ Մ. Պետրոսյան) 2011 թ. օգոստոսի 20-ին ուխտագնացություն կազմակերպեցին Վերին Խոտանյան գյուղ՝ հարգանքի տուրք մատուցելու սիրելի հրամանատար Պ. Տեր-Դավթյանին: Թանգարանի էլեկտրոնային կայքէջում կարողում ենք. «Զանախայի արդյթից հետո խունկ ծխվեց և մոմ վառվեց հրամանատարի գերեզմանին: Պողոս Տեր-Դավթյանի անունը կրող դպրոցին հանձնվեց Միսիանից բերված հող ու ցորեն՝ որպես հայրենիքի և հարստեղ կյանքի խորհրդանիշեր, նաև այն լուսանկարի կրկնօրինակը, որը պահվում էր Պողոս Տեր-Դավթյանի զինակիր, բռնակոթի Արտո Բալյանի տանը: Ուխտագնացության մասնակիցները հենց գերեզմանոցում եղյայթնր ունեցան, հուշեր պատմեցին հրամանատարի մասին, բռնակոթի դպրոցականները հայրենասիրական բանաստեղծություններ արտասանեցին» (http://www.sisianmuseum.am/free.php?lng=2&parent_id=22):

կապես այն կարևորագույն դերակատարման մասին, որ խաղացել է Չանգեզուրի հերոսամարտի համատեքստում:

Պ. Տեր-Դավթյանի մահը խորը կսկիծ թողեց հատկապես նրա զինակից ընկերների սրտում: Այս առումով ուշագրավ է հետևյալ դիպվածը: Վերջին օրերին նրան խնամող բժիշկ Սամսոն Շալունցը մահվանից առաջ դատերը պատվիրել էր. «Աղջիկս, իմ վերջին խնդրանքը քեզ. գնաս Ղափանի Վերին Խոտանան, գերեզմանատանը համեստ, սովորական մի շիրիմ կա. հայ ժողովրդի հերոս զավակ Պողոս Տեր-Դավթյանի շիրիմն է: Ծաղիկներ տա՛ր, ձեռքդ դի՛ր քարին ու ասա՝ բարևներ Շալունցից: Ասա, ասում է՝ ներիր ինձ, հրամանատար: Ես անգոր էի քեզ օգնելու, բացի վերքերդ խնամելուց և արյունդ մաքրելուց: Ների՛ր... շուտով կհանդիպեմ քեզ...»¹⁴¹:

Դեկտեմբերի 5-ին Գ. Նժդեհը Կապանի հանքերից Սիսիանի հերոսական ժողովրդին ուղղեց հետևյալ կոչը. «Դուք, հետեւելով ապստամբ Ղափանի օրինակին, թթափեցիք բուլշեվիկ-ադրբեջանական անարգ լուծը և ստեղծեցիք Ձեզ համար ազատ ու անկախ կեանք:

Փառք ու պարծանք Ձեզ: Յարգանք ձեր տաճ գոհերին ու թափած սրբազան արիւնին: Խեղճացած, բայց չար թշնամին մինչեւ Ձեր ապստամբութիւնը անարիւն կոտորածով էր բնաջնջում, ոչնչացնում Ձեզ՝ խլելով Ձեզնից Ձեր զենքը, Ձեր ղեկավարներին, Ձեր արիւն-քրտինքով ձեռք բերած մի կտոր հացը, միացած աշխարհի ամօթն ու անեծքը հանդիսացող օսմանեան ջարդարար ասկեարներին՝ նա փորձեց նորից Ձեր վզին դնել բռնութեան լուծը:

¹⁴¹ Մմբատյան Գ., Սյունիք. Պատմություն և հիշողություն, էջ 315:

Այդ փորձի ժամանակ, որը շնորհիւ Ձեր անօրինակ քաջութեան փորձանք դարձաւ պարտաւ թշնամու համար, վիրաւորեց մեր պաշտելի Պօղոսը եւ մի քանի օր անց վախճանեց:

Փառք այդ մեծ ու հերոս նահատակին:

Այսօրանից Պօղոսի որբացած զօրամասը յանձնում եմ շտաբս կապիտան Թորոսեանին¹⁴², որին արդէն հրամայած է անցնել Սիսեան: Լիայոյս եմ, որ դուք, քաջանուն սիսիանցիներդ, թեւ ու թիկունք կը հանդիսանաք Ձեր նոր հրամանատարին:

Աստուած եւ իմ հոգին Ձեզ հետ»¹⁴³:

Պ. Տեր-Դավթյանը թաղվեց հայկական մարտիրոսության անեզր գերեզմանոցում՝ անկատար ու անավարտ թողնելով շատ ու շատ երագներ: Յավուք նա չտեսավ Ինքնավար Սյունիքն ու Լեռնահայաստանը: Սակայն նրա նահատակությունը դարձավ վերածնություն. Գողգոթայից նորից հարություն առավ և սկսվեց անմահությունը, հարատև քայքայող դեպի հավերժություն... Իր ապրած հայրենանվեր կյանքով Պօղոս Տեր-Դավթյանն անցավ անմահների շարքը, որ նրանց հետ մեկտեղ դարերին պատմի իր սերնդի սխրանքների մասին:

Հիրավի, նրա կյանքը դարձավ վառ օրինակ բոլոր ժամանակների հայ ազգային-ազատագրական գործիչների համար, ովքեր պատրաստ են մարտիկին վայել համարձակությամբ անմնացորդ նվիրումով ծառայելու սեփական ժողովրդին: Այո՛, սա է պատգամը նահատակների, սա է պարտքը ապրողներին:

¹⁴² Նախքան այդ, զորամասի հրամանատարի պաշտոնում Պ. Տեր-Դավթյանին ժամանակավորապես փոխարինում է պորուչիկ Պաքանյանը (տե՛ս **Ղազարխչյան Վ.**, **Նժդեհը** Չանգեզուրում. 1920 թ. վերջ – 1921 թ. հուլիս, Երևան, 2001, էջ 5):

¹⁴³ **Գեորգեան Վ.**, **Լեռնահայաստանի հերոսամարտը** (1919-1921), էջ 122:

Պողոս Տեր-Դավթյանը զոհվեց իր նշանաբանը շուրթերին.
«Ես կառնարեմ եմ իմ պարտականութիւնը, նախ՝ որպէս հայ և
երկրորդ՝ որպէս դաշնակցական»:

**Պողոս Տեր-Դավթյանի գերեզմանը
Վերին Խոտանան գյուղում**

Геворг С. Степанян, Институт истории НАН РА, д.и.н., профессор, Погос Тер-Давтян: одно яркое имя на небосклоне Сюника.

В новейшей истории армянской освободительной борьбы героическая самооборона Зангезура в 1918–1921 гг. занимает особое место. Самооборона дала множество героев, которые своей безоговорочной преданностью и борьбой создали славную историю нашего народа. Своей патриотической деятельностью Погос Тер-Давтян, «поручик Погос», занимает достойное место в рядах героев войны за Горную Армению.

Gevorg S. Stepanyan, Institute of History of the NAS RA, Doctor of Sciences in History, Professor, Poghos Ter-Davtyan, a bright name in the sky of Syunik.

The Zangezur survival war during the years of 1918–1921 occupies a special place in the recent history of the Armenian liberation war. This war has given several heroes, who, with their selfless dedication and struggle, created the glorious history of our people. In the line of these heroes Poghos Ter-Davtyan – “Poruchik Poghos” stands out and occupies a worthy place.